

Middelalderlige Badstuer i Danmark

En undersøgelse af de middelalderlige badstuers liv og brug i Danmark

Forfattet af Thomas Samuel Thomsen

Kandidatspeciale i Historie ved Institut for Kommunikation og Humanistisk Videnskab

Udarbejdet under vejledning af Mia Münster Swendsen

Anslag: 153.472

Sider: 65

19/4-2022

Roskilde Universitet

Medieval Bathhouses in Denmark

Resumé

The medieval bathhouses in Denmark are often overlooked in historical research. Only a handful of historians have made in-depth examinations of the topic along with sources that describe the usage and placements of bathhouses in medieval society. The reasons for this are both the relatively small number of sources available as well as the very few physical remnants of bathhouses that still exist today. This has, in consequence, caused a lot of repetition in historical writings in relation to the extent and the role of the bathhouses. Because of this, historians have had a tendency to focus on certain aspects of bathhouses, especially in relation to why so many of them have closed down since the beginning of the 16th century. More problematic is the many different, often contradicting, interpretations as to why this had happened.

Many historians seem to disagree on which of these aspects had the most important influence on the sudden disappearance of bathhouses, not only in Denmark but in Europe in general. It is necessary to take inspiration from European research and sources, since legitimate sources are scarce, and the bathhouses of the past were very much characterized by cultural and practical tendencies that affected all of Europe.

Some historians associate the contemporary reputation around the bathhouses with temporary closures to prevent the spread of diseases, especially syphilis, from around year 1500. This, however, collides with the fact that the bathhouses continued to exist until about year 1700, alongside the existence of sexual diseases and the occasional epidemics. Other explanations touch upon the theme of changed bathing behaviours or economic pressure. New bathing behaviours relate to new thoughts on cleanliness and bathing, which slowly changed through the early modern age (1500-1800). This can also relate to the economic explanations such as an increased amount of private bathing, increased fuel prices, or competition from other craftsmen like barbers.

This master thesis seeks to figure out the truth of some of these explanations while also trying to give an honest impression on the extent and usage of medieval bathhouses in Denmark.

Indholdsfortegnelse

INDLEDNING	5
Fordomme og misforståelser	5
En middelalderlig badekultur	7
Forskningsdiskussion.....	10
Troels Frederik Troels-Lund	10
Alfred Martin.....	11
Joseph Garnier	11
Peter Seeberg.....	12
Hans Peter Duerr.....	13
Georges Vigarello.....	13
Jacques Rossiaud.....	14
Michael Manøe Bjerregaard	14
Birgit Tuchen	16
Robert Büchner	16
Sammenfatning	17
Kilder & Forskningsstrategi	19
BADSTUER I DANMARK	22
Stednavne	23
Badedag i Badstuen.....	25
Badstuen i Næstved	26
Den helbredende badstue	27
Karbad eller Svedebad?	29
Sjælebad.....	30
Badstuer ved Klostre og Kirker	32
Mulige badstuer	35
Privat eller offentlig badstue?	37
Kongelige badstuer	39
BADSTUERNES TILBAGEGANG	40
Syfilis.....	40
Peder Palladius.....	41

Povl Helgesen	42
Et forværret omdømme	44
Prostitution i billeder	47
Prostitution i tyske badstuer	48
I konkurrence med barbererne.....	50
Nye badevaner	53
KONKLUSION	55
Kildernes begrænsninger	56
Sædelighed og sygdom	57
Økonomiske begrænsninger	57
Afrunding	58
Litteraturoversigt	59
Kildeoversigt	64

Indledning

Renlighed og bad indtager en helt speciel rolle i forhold til, hvordan vi som mennesker plejer os selv og interagerer socialt. I moderne tid tager vi bad før vigtige og højtidelige begivenheder, hvor man gerne skal være præsenteret og vise sig fra sin bedste side. Mange tager endda bad flere gange dagligt, f.eks. før de træder i arbejdstøjet og efter den svedige aftenur på cyklen. Over halvdelen af danskerne går i bad hver dag¹, selvom de gavnlige effekter i forhold til vores helbred ikke kan bevises. I visse tilfælde kan bad hver dag endda være decideret skadeligt². Alligevel er denne renlighedskultur både en vigtig del af vores opfattelse af os selv og vores opfattelse af andre. Hygiejne, og vores opfattelse af hvad der er hygiejnisk, er socialt præget. Vores renlighed og hygiejne er en del af vores virkelighed, og det påvirker vores opfattelse af den. Samtidig har det konsekvenser for, hvordan vi agerer i alle dele af denne virkelighed. Det har ikke mindst betydning for vores opfattelse af, og arbejde med, vores historie. Gennem historien har skikke omkring badedage og den daglige hygiejne ændret sig, men i dele af historieskrivningen fremstår hygiejne og badekultur mere tydeligt.

Fordomme og misforståelser

Arkæologiske rester giver et klart vidnesbyrd om de tidlige industricivilisationers evne til at lede vand, og dér finder man samtidig de tidligst kendte eksempler på store badeanlæg³. Et sammenfald der, efter vores historieopfattelse, var forbundet med en avanceret kultur⁴. Denne opfattelse blev viderebragt hos grækerne og romerne med deres gigantiske badeanlæg, kendt som *thermae*. Historien om de romerske bade ses i lyset af en civilisations storhed og fald. I det meste af Europa forsvandt *thermae* med det vestlige Romerriges sammenbrud, der ledte ind til middelalderen, hvor en ny tid begyndte uden de store akvædukter og badeanlæg. På europæisk plan indledtes middelalderen med faldet af Det Vestromerske Rige i 476 og frem til genopdagelsen af den antikke civilisation i løbet af 1500-tallet og renæssancen. I de europæiske historiebøger ligner dette en nedgangsperiode for vores verden, og mange fordomme hører stadig middelalderen til. Kyniske gerninger kaldes ofte middelalderlige⁵, og det feudale samfund kendes af mange som den skadelige samfundsstruktur, der eksisterer for at bibeholde

---

¹ Brix. "Hvor ofte skal man gå i bad."

² Berlingske.dk. "Du går for meget i bad."

³ Khan 2021, s. 11.

⁴ Zytka 2014, s. 15.

⁵ Den Danske Ordbog. "Middelalderlig."

magten hos de få og undertrykke de mange. Ikke mindst var det en mere beskidt tidsalder uden badeanlæg. Denne udbredte opfattelse af middelalderen som blot en mørk "mellemtid"⁶ er selvfølgelig ikke rigtigt. Den efterfølgende renaissance og oplysningstid var bestemt ikke mere renlig i moderne forstand. Dette faktum bliver ofte overdøvet af 1700-tallets visuelle renlighed i form af arkitektur, kunst og rene, hvide knæstrømper.

Modsat middelalderen indtager Romerriget en helt anden plads i vores bevidsthed. Vi kender alle til fortællingerne om de romerske bade, der ofte står som et gyldent billede på den romerske civilisation, på lige fod med de romerske veje⁷, legionærer og amfiteatre. Badene markerede et samfund med bedst mulig kvalitetstid og hygiejne. De største romerske bade, termerne, var gigantiske i størrelse og ofte navngivet efter de herskende kejsere, der oftest selv igangsatte byggerierne af dem. I Rom har der været otte i alt, hvoraf de to største hver har dækket et område på over 11 hektar⁸, hvilket betyder, at de hver især kunne have dækket et område, der svarer til næsten hele Kongens Have i København. Termerne har, for deres tid, været højteknologiske anlæg med gulvvarme, og bassiner der skulle give mulighed for bad, tidsfordriv og social omgang. Termerne har ikke mindst været et middel for kejseren, til at kommunikere sit budskab ud til befolkningen. Termernes størrelse og omfang bevidnede om kejserens magt og evne til at samle uanede ressourcer⁹. Indersiden af termerne har været udsmykket med billedkunst og friser med mytiske fortællinger, der skulle give guddommelige indtryk af det kejserlige dynastis ophav¹⁰. For bygherren havde termerne altså også en propagandafunktion. Men bare ud fra størrelsen af disse komplekser ses det, hvor vigtig en rolle badeanlæg har haft i Romerriget. Vores viden om disse anlæg består dog oftest af arkæologiske vidnesbyrd. Disse vidnesbyrd viser en klar tendens i sen-antikken. Badene har været for ressourcekrævende og økonomisk urentable at drive ved sammenbruddet af den romerske administration ved overgangen til middelalderen.

Fortællingen om de romerske bade er som sagt knyttet til en civilisationsproces i Romerriget, men termerne var ikke repræsentative for det gængse badehus i selve byen Rom. Selvom termerne nok kunne huse mange badende gæster på én gang, så var der kun otte termer ud af byens over 800 badehuse omkring år 300¹¹, hvilket er et højere antal end byens 144

---

⁶ Hybel. "Middelalderen."

⁷ McDonald. "Roman Baths."

⁸ Gensherimer 2018, s. 12.

⁹ Ibid., s. 15.

¹⁰ Ibid., s. 37.

¹¹ Ibid., s. 2.

offentlige toiletter. Ligeledes ved vi heller ikke ret meget om romersk badekultur før termene, der først kom til i begyndelsen af kejsertiden omkring år 0¹². De fleste værker om romerske badeanlæg og badekultur henviser til de kejserlige termer¹³, hvor der arbejdes med arkæologiske analyser af kompleksernes bygningskonstruktioner, vandforsyninger, varmeanlæg og de sociale aspekter i forbindelse med disse anlæg. Der er først og fremmest tale om en fascination af datidens teknologiske evner og i mindre grad af de enkelte rums brug, indre udsmykning og funktion¹⁴. Der arbejdes næsten heller aldrig med, hvordan mindre badehuse kunne have taget sig ud. Det betyder, at historieskrivningen omkring de romerske bade forbliver en del af en stor civilisations forfaldsfortælling, hvor Romerriget og dets badekultur havde en storhedstid og en ende, der fulgtes ad¹⁵. Dette indtryk vedbliver på trods af, at man i historieforskningen godt ved, at mennesker ikke stoppede med at tage bad. Byerne blev mindre og samfund mere lokale. Ordet *thermae* forsvandt ud af det daglige sprog, og man fortsatte med at bruge ord for bade som *balneum*¹⁶, der var et ganske almindeligt ord, som blev brugt om bade, allerede før termene blev bygget. Termene var meget store, og den tidlige middelalder var ikke tiden for gigantiske byggeprojekter. Sandheden er, at badning ikke forsvandt i sen-antikken men blot antog en ny form, hvor store badeanlæg blev erstattet af mindre badstuer.

En middelalderlig badekultur

I vores egen tid indtager badning en særlig plads i kulturen, på samme vis som i det gamle Romerrige. På et helt grundlæggende plan har mennesket et medfødt instinkt¹⁷ for at føle væmmelse og afsky for alt, der kan give sygdom og infektioner¹⁸. Blot fordi Romerriget brød sammen, betød det næppe, at mennesket blev helt "af-socialiseret" i forhold til almen hygiejne. Faktisk fandtes badeanlæg stadig i det østlige Romerrige efter Vestens fald. De var blot blevet reduceret til kun at være mindre badstuer, der lettere kunne bygges og vedligeholdes i det nu mindre og svagere rige¹⁹, der vel og mærke overlevede helt frem til 1453 ved renæssancens begyndelse. I det øvrige Europa begyndte middelalderen så småt at tage form i århundrederne

---

¹² Gensheimer 2018, s. 1.

¹³ Ibid., s. 30.

¹⁴ Ibid., s. 22.

¹⁵ Zytka 2014, s. 15.

¹⁶ Maréchal 2015, s. 145.

¹⁷ Curtis 2007, s. 661.

¹⁸ Oaten 2009, s. 303.

¹⁹ Kadaras 2010, s. 74.

efter Det Vestromerske Riges fald i 476. Men i de nye riger, der blev oprettet oven på resterne af det gamle Vestromerske Rige, forsvandt lysten til at bade ikke ud i det blå. De nye herskere så sig gerne som arvtagerne af det gamle Romerske Rige, og det betød også en efterligning af dets skikke. Den østromerske historiker Procopius (d. 565) beskrev i midten af 500-tallet, hvordan Vandalernes Kongerige i det tidligere romerske Nordafrika havde tilegnet sig romerske skikke. De nye konger klædte sig "romersk" og var begyndt at bade dagligt i lokale badeanlæg, så snart de havde erobret Libyen²⁰. Så det er klart, at der selv i det sammenbrudte Vestromerske Rige ingen interesse var for at gøre en ende på den tidligere badekultur.

Frankernes konge, Karl den Store (d. 816), var en begejstret efterligner af Romerrigets kejsere. Han blev af paven kronet til kejser af, hvad han selv og hans lærde hof anså, som det genoprettede Vestromerske Rige. Einhard, en af de lærde i hoffet hos Karl den store, beskrev hvordan kongen elskede at bade²¹. Han var en god svømmer og byggede et storslået badeanlæg ved sit palads i Aachen. Her beskriver Einhard også, hvordan kongen tog bad med både sin familie, gæster og hele hoffet, så der kunne være op over ét hundrede mennesker i bad på én og samme tid²². Karl den Stores hof skabte et paradigmeskifte inden for hofkultur, der kom til at brede sig til det resterende Europa. Det spredtes sammen med en anden instans, som Frankeriget overtog fra Romerriget. Denne instans var kirken, med paven i Rom som centrum. Kirken havde arvet et administrativt netværk, der kunne binde Karl den Stores rige sammen, og den bredte sig med tiden over det europæiske kontinent, der taktvis blev mere og mere ensartet. Med kirken kom kristne skikke og oldtidens viden fra det gamle Romerrige. De nordeuropæiske lande tog kristendommen til sig i århundrederne op til årtusindskiftet, og dermed tog kulturudvekslingen fart. Landene i Nordeuropa blev gradvist mere "europæiske" og det medførte både flere skriftlige overleveringer og nye byggeskikke, der i Danmark har efterladt sig flere levn til eftertiden end nogen anden tidsalder før denne. I løbet af 1100-tallet bliver Danmark et standardiseret Europæisk Rige, med ridderlige korstog, de første borgbyggerier²³, samt de første klosterbygningers introduktionen af teglsten, der passende kom til at hedde munkesten²⁴. Herfra ser vi også rester af en badekultur, der i nogen grad nok har været importeret fra det øvrige Europa. Små badstuer, drevet som forretning af en badstuemand, ses

---

²⁰ Zytka 2014, s. 69.

²¹ Einhard 1880, kap. 22.

²² Smith 2007, s. 146.

²³ Olsen 2011, s. 27.

²⁴ Kristensen 2013, s. 297.

spredt rundt om i Danmark²⁵ - meget lig badstuerne i bl.a. Tyskland og Frankrig. De skriftlige kilder vidner om eksistensen af endnu flere badstuer, end dem vi allerede kender til. I Danmark har vi en enkelt ruin af en badstue fra middelalderen i Næstved - i Tyskland og Frankrig endnu flere. Men alle disse badstuer er for det meste små bygninger, der kun har efterladt sig relativt få rester. Oftest har de været enten ombygget eller revet helt ned²⁶.

Størstedelen af den forskning, der arbejder med middelalderens badekultur, beskæftiger sig på den ene eller den anden måde med badstuerne. Dette skyldes, at badstuerne er nogle af de eneste fysiske levn tilbage fra en badekultur i middelalderen. Badstuerne er netop interessante, da de skiller ud sig fra den gængse forestilling om, hvordan man tog bad i middelalderen. Det fortæller os om en avanceret badekultur, hvor bad ikke blot var at dyppe sig i en bæk men derimod var en gerning, der krævede så meget arbejde, at det så at sige nødvendiggjorde et værksted i byen i form af en badstue. Badstuerne kunne endda indgå aftaler med kirken og sågar være ejet af konger (Se s. 25 & 29), hvilket lægger an til, at de har haft en alsidig og prominent plads i samfundet. I Danmark har vi kun to forskere, der har forsøgt at skabe sig et samlet overblik over, hvad vi ved om badstuerne i Danmark. Her er der tale om Troels Frederik Troels-Lund og Michael Manøe Bjerregaard. Der er dog ét hundrede år mellem disse forfattere, hvilket har gjort deres forskning meget forskellig i form af både tilgængelig viden og tilgang til forskningen. I udlandet er problemet det samme. Med meget lidt forskning på området er der fare for, at vores opfattelse af middelalderens badstuer og badekultur forbliver uklar, næsten mørkelagt, og overdøvet af bestemte forskeres tolkninger. De middelalderlige badstuers liv Danmark skal derfor kortlægges bedre. Mit mål er derfor at lave en grundig gennemgang af både de tilgængelige kilder og forskning i de middelalderlige badstuer i Danmark. Jeg vil forsøge at give mit eget bud på badstuernes plads i det middelalderlige samfund og dertil et bud på, hvorfor de forsvandt. Dette skal være et modspil til den kendte forskning og samtidig være med til at tilføje ny viden, og udpege dér hvor den nuværende forskning ser ud til at være enten mangelfuld eller misvisende.

---

²⁵ Bjerregaard 2008, s. 217.

²⁶ Tuchen 1999, s. 12.

Forskningsdiskussion

Der er endnu ikke gjort et forsøg på at skabe et overblik over den samlede forskning i middelalderlige badstuer. Ser man på henvisningerne i litteratur, artikler og bøger om emnet, går der ikke lang tid, før man opdager, at nogle forskere har været meget dominerende inden for feltet. Disse forskere bliver der her henvist til både direkte og indirekte, nogle gange i det samme værk. For bedre at kunne diskutere forskningen, har jeg forsøgt at stille den mest anerkendte forskning op historiografisk. Så kan vi bedre placere dem i tid og sted, samt bedre forstå hvad der har præget forskernes tilgange til deres undersøgelser. Forskningen i de middelalderlige badstuer har, på europæisk plan, været præget af tre bølger. Den første bølge går fra historiefagets fødsel i 1800-tallet og frem til 1900-tallets begyndelse, der er præget af modernismen, videnskabeliggørelsen af historiefaget og nationale fortællinger. Den anden bølge er i de postmoderne 1980'ere præget af et konstruktivistisk udsyn og oprørstrang. Den tredje og sidste bølge er fra omkring år 2000 og frem til i dag, og er med en generation af forskere, der med deres arbejde forsøger at distancere sig fra den tidligere forskning og prøver at se på feltet med friske øjne, uafhængigt af tidligere idealistiske forestillinger.

Troels Frederik Troels-Lund

De tre bølger har hver kun en enkel dansk forsker tilknyttet, der som de eneste har forsøgt sig med et gennemgribende arbejde omkring middelalderlige badstuer i Danmark. Derfor kan man heller ikke udelukke udenlandsk forskning, da alle tre danskere har været kraftig præget af udlandet i dette emne. I den første bølge fra omkring år 1900, er Troels-Lund den primære skikkelse i badstueforskningen i Danmark, både den gang og til dels også i dag. Troels-Lund udgav sit hovedværk *Dagligt liv i Norden i det sekstende århundrede* (1879-1901), der omhandlede dagliglivet hos den menige mand. Dette værk var det første i Danmark, der grundigt beskæftigede sig med middelalderlige badstuer. Troels-Lund var allerede i samtiden stærkt kritiseret for manglende faglighed, og ofte med god grund. Han var uddannet teolog og en romantiker, der søgte at appellere til et folkeligt publikum²⁷. Hans værk havde et klart sigte om at skabe en bevidsthed i befolkningen omkring de materielle og åndelige fremskridt, der hørte til i det såkaldte "lille nordiske land" Danmark.

Hans idealistiske sindelag har præget værket og hans arbejde, der ellers har et fint og letløbende sprog. En del påstande ligger ubekræftede hen med manglende henvisninger. Dette

---

²⁷ Tandrup. "Troels Troels-Lund."

bliver meget tydeligt, når han argumenterer for badstuernes tilbagegang med at skrive "en hver, der kunde, holdt vel Badstue i hjemmet, men i Længden blev det kedeligt at bade med sin Familie"²⁸ uden at tilknytte nogen argumentation herfor. Han har dog også nogle fine analyser knyttet til gode beskrivende kilder fra både Danmark, Sverige, Tyskland og Frankrig. Han ser den danske badstuekultur som en del af et fælles nordisk kulturområde, hvilket bevirker, at han ikke gør sig nogen overvejelser om mulige forskelligheder i forhold til Norge, Sverige og Finland. Han gør ukritisk brug af kilder fra disse lande, og hans kildemateriale er tilmed sparsomt. Han ser den offentlige badstue som et udspring af løsslupne glæder, men han har ingen henvisninger til denne påstand²⁹. Tilsvarende om badstuernes tilbagegang mener han, at nye skikke omkring klædning og renlighed var af stor betydning, men igen, ingen kilder. Jeg kan derfor kun formode, at han ikke selv fik denne idé til at starte med, da især fransk forskning læner sig op ad denne teori. Troels-Lund lagde grundstenen til alt fremtidigt badstueforskning i Danmark, men en del usikkerheder får værket til at virke ufærdigt.

Alfred Martin

I vores nabolande ser vi i samme periode Alfred Martin (1874 -?) i Tyskland og Joseph Garnier (1815 - 1903) i Frankrig. De er begge refereret til i det meste nyere forskning, der siden også har været brugt i dansk kontekst. Her er der tale om nutidige forskere som Robert Büchner og Hans Peter Duerr. Alfred Martins værk *Deutsches Badewesen in vergangenen Tag* (1906) var et fundamentalt værk, især i tysk badstueforskning. Martin lagde ikke kun ud med at undersøge badstuer, men undersøgte badning helt generelt, helt fra Karolingertiden og frem til hans egen tid. Det er et bredt, omfavnende værk, der tager udgangspunkt i skriftlige kilder fra Schweitz, Sydtyskland og Tyrol. Grundet hans store forarbejde har stort set al badstueforskning i Tyskland sidenhen også taget udgangspunkt i disse områder. Hans bog gør sig stadig gældende som det oftest citerede værk i tysk badstueforskning.

Joseph Garnier

I Frankrig har vi Joseph Garnier, der formentlig var den første i Europa, der arbejdede gennemgribende med badstuer i middelalderen. Hans værk hedder *Les Étuves Dijonnaises* (1867), og det understreger alle de tidligere beskrevne fordomme om middelalderen. Han

---

²⁸ Troels-Lund 2. bd., s. 322.

²⁹ Ibid., s. 326.

skriver, at efter Romerrigets sammenbrud forsvandt store offentlige bade, og "at bade" blev en privat industri indført af nye barbariske herskere³⁰. Han opfattede de små middelalderlige badstuer som en reducere af den Romerske civilisation, der, modsat middelalderen, tilgodeså den brede befolkning med store offentlige badeanlæg. Man får indtrykket af et klart ideal, der nok er præget af 1800-tallets fremdriftstanke og nationalisme. Hans forskning tager udgangspunkt i arkæologiske levninger og officielle dokumenter fra byen og rådhuset i Dijon. Der er altså en klar begrænsning i geografisk omfang og tilgængelige kilder. Selvom titlen selv fortæller, at der kun tages udgangspunkt i Dijon, så holder Garnier sig ikke fra at diskutere sine observationer, som var de gældende for Frankrig generelt. Denne induktive tilgang til kildematerialet ser man også hos Alfred Martin, der beskriver badstuerne med udgangspunkt i kilder fra Sydtykland, mens han taler på vegne af hele det tysktalende område³¹. Troels-Lund gør ligeledes brug af kilder fra Finske badstuer til at beskrive, hvordan man i Norden havde en afslappet attitude til nøgenhed³², her inkluderet Danmark. På trods af de brede generaliseringer kommer forskerne i denne periode med størstedelen af det kendte kildemateriale og terminologier, som senere forskning bygger på.

Peter Seeberg

I 1980'erne kom anden bølge i badstueforskningen, der for Danmarks vedkommende kom til udtryk hos historikeren Peter Seeberg, som i 1989 skrev en artikel til tidsskriftet *Den jyske Historiker* med titlen *Om Syfilis og badeanstalter*. Artiklen arbejder med teorien om, at badstuernes tilbagegang skyldtes en nye seksuelt overførbart sygdom ved navn syfilis, der var kommet til Europa i begyndelsen af 1500-tallet. I denne tolkning opfatter han, at frygten for sygdomme, og især syfilis, var en afgørende faktor, der fik folk til både at lukke og undgå badstuer i løbet af 1500- og 1600-tallet. Han gør brug af al kendt forskning på området ved at henvise til kilder, som også blev brugt af Troels-Lund og supplerer dette med samtidige forskere som Hans Peter Duerr, Jacques Rossiaud og Georges Vigarello. Seeberg placerer sig i den samtidige diskussion om civilisationsprocessen, og går senere over til at diskutere betydningen af syfilis i datidens samfund med afsæt i Norbert Elias' teoretiske værk om netop civilisationsprocessen.

---

³⁰ Garnier 1867, s. 13.

³¹ Martin 1906, s. 1.

³² Troels-Lund 2. bd., s. 321.

Hans Peter Duerr

1980'ernes oprørstrang gør sig mest gældende hos Hans Peter Duerr, der skrev sit værk *Nakenhet och skam*. Værket udkom første gang på tysk i 1988 som en del af en bogserie ved navn *Myten om Civilisationsprocessen*, der skulle modbevise Norbert Elias' civilisationsteori. Her indgår badstuer som en del af en række beviser mod denne teori. Ved at se på forskellige kulturers og tidsperioders forhold til netop nøgenhed og skam viser han, hvordan mere avancerede civilisationer ikke leder til øget social kontrol, som Norbert Elias ellers lægger op til. Hans bidrag til badstueforskningen kommer i form af dette perspektiv. Han gør brug af tidligere forskeres observationer til at afkræfte, at der skule være tale om mindre avancerede sociale strukturer i den før-moderne tid og i såkaldte "primitive" samfund³³. Det gør han ved at henvise til de mange forskellige sociale sammenhænge, hvori badstuerne kunne indgå i middelalderens samfund. Han beskriver, hvordan badstuerne både var brugt til bad, kropspleje, helbredelse af dårligdomme, middagselskaber og bryllupper m.m. I badstuerne var der sociale roller, hvor eksempelvis badstuepigen skulle tilgodese kunder, og hvor den fattige fik betalt badedag af kirken. Duerr var i virkeligheden den første til at bekræfte, at badstuerne var andet end bare funktionelle rum, der indgik i mange sociale sammenhænge.

Georges Vigarello

Vigarello, derimod, gør ikke direkte op med civilisationsprocessen men ser faktisk brugbare værktøjer i Norbert Elias' arbejde. Her bruges hvad Norbert Elias kaldte *figurations sociologien*, der hos Vigarello kan bruges til at beskrive, hvordan nye former for, og opfattelser af, renlighed opstår over tid alt efter pågældende kontekst og sociale behov. I 1985 udgav han et værk om samfundets forhold til renlighed i Frankrig fra middelalderen til det tyvende århundrede. Det udkom i 1988 på engelsk under navnet *Concepts of Cleanliness: Changing attitudes in France since the Middle ages*, og denne bog indtager en central plads i badstueforskningen. Han gør sig ikke enig i den civilisationstanke, som Norbert Elias har været kritiseret for³⁴ og opfatter ikke 1700-tallets anskuelse af renlighed som værende mere avanceret end i middelalderen. Han mener dog heller ikke, at badstuerne er et bevis på, at man nødvendigvis var specielt hygiejnisk i middelalderen. Badstuernes tilbagegang er for ham mere blot en ændring af den hygiejniske standard og ikke et tegn på dens forfald³⁵. I badstuerne anskuer han først og fremmest et socialt

---

³³ Duerr 1994, s. 9.

³⁴ Vigarello 1988, s. 2.

³⁵ Ibid., s. 26.

rum, hvor bad blot indgik som en aktivitet. Bogen har taget en del inspiration fra Jacques Rossiaud og har gjort brug af hans kilder. Vigarello henviser både til Jacques Rossiaud og Joseph Garnier men gør især brug af Garniers kilder om prostitutionen i Dijon³⁶, og han tilføjer også viden med eksempler fra andre franske byer.

Jacques Rossiaud

Rossiauds *Medieval Prostitution* (1988) kritiserer Garnier for hans manglende interesse og gammeldags tilgang til prostitution i middelalderen³⁷ og forsøger at gøre op med den gamle forskning ved kun at bruge førstehåndskilder og således stå uafhængigt. Rossiaud er stort set altid henvist til i forskning, hvor der diskuteres prostitution i middelalderlige badstuer. Både Vigarello og Duerr gør brug af ham, og samtlige forskere siden hen kommer derfor direkte eller indirekte til at henvise til ham. Hans arbejde med badstuer er dog meget begrænset og forekommer kun i de første ti sider af hans bog om middelalderlig prostitution. Bogens fokus ligger på prostitution i middelalderen, og den kommer derfor ikke med nye observationer til badstueforskningen. Den bygger videre på og cementerer tanken om, at badstuer var typiske hjemsteder for prostitution.

1980'erne var som sagt en tid med oprørstrang mod modernismen og den eurocentriske tankegang. Her indgik forskning i badstuer ofte som en del af større metanarrativer, der skulle gøre op med fremskridtstroen i et forsøg på at skabe nye diskurser. Badstuerne tolkes ikke som en del af en proces, der ledte til vores moderne samfund men i højere grad som blot en del af en tidligere særlig livsform tilknyttet sin egen kultur og sociale omgangsformer, der senere måtte vige til fordel for nye normer og begrænsninger, der indtrådte i løbet af tidlig moderne tid. Forskningen i badstuerne var i 1980'erne en del af en faglig diskussion i historiefaget, der var ideologisk præget. Derfor havde forskerne ofte ensidige perspektiver på enkelte aspekter af de middelalderlige badstuer. De har dermed været med til at sætte badstuerne liv og tilbagegang i vidt forskellige lys, alt efter hvem og hvor det tolkes fra på det europæisk plan.

Michael Manøe Bjerregaard

Fra omkring det seneste årtusindskifte er en række nye værker og artikler udkommet med et friskt syn på kildematerialet og med nye tilgange, der i højere grad end tidligere er funderet i

---

³⁶ Ibid., s. 29-33.

³⁷ Rossiaud 1988, s. vii.

arkæologien. Arkæolog Michael Manøe Bjerregaard udgav i 2008 en artikel *Badstuer i Middelalderen*, der bygger videre på grundstenen først lagt af Troels-Lund. Han starter sin analyse med at bekræfte badstuernes eksistens og udbredelse ved at henvise til de arkæologiske levn i form af mulige badstueruiner og navnelevn i form af stednavne, og først derefter går han i gang med at beskrive kildematerialet. Hans artikel opfylder den faglighed, som man allerede i Troels-Lunds samtids eftersøgte. Desværre kom dette arbejde over ét hundrede år for sent. Han tager både kilder brugt af Troels-Lund og tilføjer dertil næsten alle kilder, man kan finde i kildesamlinger som *Diplmoatarium Danicum* og *Repetorium Diplomaticum*, der ligeledes fortæller om badstuer. Dertil uddyber han også den terminologi, der knytter sig til badstuer i middelalderen. Bjerregaard har opbygget sin artikel med udgangspunkt i disse begreber og får bragt forskellige kulturelle aspekter frem i lyset. Som den første forsker uddyber han begrebet sjælebadet, der var en donation til kirken i form af et bad til fattige. Han får specificeret, at badstuerne i Danmark primært var brugt som svedbad frem for dampbad. Svedbad er et begreb, han har fra den tyske badstueforsker Birgit Tuchen, hvor han har lånt ordet til at beskrive badformen i de middelalderlige badstuer frem for at bruge det mere moderne ord "sauna". På den måde kan han diskutere ud fra en standardiseret badstueterminologi, der tilknytter hans forskning til den øvrige europæiske. Det bliver tilmed nemmere at sætte badstuekulturen i Danmark i en europæisk kontekst.

Kun forsigtigt tager han diskussionen op om, hvad der forsagede badstuernes tilbagegang, men han giver ikke et entydigt eller dybdegående svar. Der lægges dog mest vægt på teorien om syfilis som en af hovedfaktorerne³⁸. Han kommer til at læne sig op ad forklaringerne fra anden forskning, som den af Duerr og Seeberg. Man kan dog kun rose Bjerregaard for at have bragt dansk badstueforskning ind i det tyvende århundrede, men der mangler dybde i forhold til badstuernes tilbagegang³⁹. Til hans forsvar har det heller ikke været formålet med hans artikel at give en udførlig beskrivelse af, hvad der forsagede denne tilbagegang. Bjerregaard er arkæolog, og hans udgangspunkt er arkæologisk. Han lægger op til, at ny viden om badstuer skal findes gennem arkæologien, og at i "en større forståelse for badstuernes placering både i det fysiske og mentale bybillede i middelalderen samt viden om badstuernes konkrete brug, er der mulighed for, at man ved fremtidige arkæologiske udgravninger kan frembringe fysiske levn af de forsvundne badstuer"⁴⁰. Men denne ensidige

---

³⁸ Bjerregaard 2008, s. 233.

³⁹ Ibid., s. 236.

⁴⁰ Ibid.,

tilgang er, hvad der førhen hindrede forskningen i badstuer fra at udvikle sig i nye retninger samt skabelsen af ny viden, og han glemmer, at skriftlige kilder er lige så vigtige som arkæologiske levn i hans egen forskning.

Birgit Tuchen

Al forskning gjort i badstuer efter 1999 henviser til Birgit Tuchen, der i dette år færdiggjorde sin store afhandling om offentlige badstuer i Sydtyskland og Schweiz⁴¹. Dette er en arkæologisk gennemgang af udgravninger af 21 offentlige badstuer plus den historiske kontekst for disse badstuer. Dette er blevet et centralt værk i badstueforskningen, der bringer en masse empiri på bordet omkring badstuernes udformning. Det er brugt hos Bjerregaard, da der viser sig overraskende mange ligheder mellem badstuekulturen i Danmark og de tyske og schweiziske områder. I forhold til badstuernes tilbagegang mener Birgit Tuchen ikke, at sygdomme havde særlig stor betydning, da badstuelukningerne ofte kun varede så længe, som en epidemi stod på⁴². Hun mener, det var et økonomisk funderet problem. Tuchen nævner nogle kilder, hvor badstuemænd har beklaget sig over træpriser, der steg markant i løbet af 1600-tallet. Det har betydet, at badstuemænd blev nødt til at reducere antallet af badedage, og langsomt måtte badstuer også lukke, samtidig med at badegæster mistede interessen. Alt dette skete, mens private badstuer blev mere almindelige. Hun forklarer dog ikke, hvorfor denne privatisering af badene fandt sted.

Robert Büchner

Et af de nyeste værker om badstuer i middelalderen er en bog af Robert Büchner med titlen *Im Stätischen Bad vor 500 Jahren*. Den dækker over badstuer i Tyrol og er mest af alt en gentagelse af Birgit Tuchens bog, hvor opbygningen af hans kapitler tager form efter Tuchens arkæologiske tilgang. Hvert rum har sit eget kapitel, hvor funktionen af rummene og beskrivende kilder gennemgås. Denne bog er mest et casestudie af badstuen i Rattenberg sat op imod kendt badstueforskning. Han gør sig enig i Tuchens betragtning omkring at øget privatisering af vask og bad gjorde badstuerne urentable⁴³. Han kommer dog med ny viden i forhold til badstuernes liv, og er den første til at beskrive badstuemænds liv og levned. Disse

---

⁴¹ Tuchen 1999, s. 4.

⁴² Ibid., s. 28.

⁴³ Büchner 2014, s. 47.

beskrivelser viser, at badstuemænds karriere i badstuen i Rattenberg ofte var kortvarig⁴⁴. Det er nye observationer, man sikkert kunne bruge i anden badstueforskning, men han sætter ikke sine observationer op mod andre studier.

Sammenfatning

I forskningen af badstuernes brug bliver der generelt altid gennemgået badedage, svedebade, karbade og lægelig behandling. Prostitution diskuteres kun i fransk og tysk forskning. Birgit Tuchen vælger helt at ignorere dette emne, da hun ikke har fundet noget belæg for det. Danske forskere undgår ligeledes emnet fuldstændigt, men jeg vil mene at man ikke helt kan ignorere det, da prostitution, som regel er flettet sammen med en tolkning af et dårligt omdømme omkring badstuerne i deres nedgangstid. Et omdømme der også diskuteres af vores danske forskere. I al førnævnte litteratur lægges der især vægt på den seksuelt overførbare sygdom syfilis, der blev importeret fra Den Nye Verden i begyndelsen af 1500-tallet og igangsatte en lang nedgangsperiode for badstuerne der varede til omkring år 1700. Der er generelt enighed om at sygdommen skabte frygt omkring badstuerne, hvor fysisk nærhed har været med til at brede sygdommen. Men der er tale om en lang tilbagegangsperiode på 200 år, hvor frygten for den nye sygdom ofte ses i kombination med andre faktorer. Der er dog unenighed om hvilke faktorer der har været vigtigst for badstuernes tilbagegang.

Bjerregaard ser mest på privatisering af bade i kombination med frygten for den nye sygdom. Tuchen ser privatisering i sammenhæng med højere priser på brændsel, der gjorde badstuerne urentable. Rossiaud, Troels-Lund og Vigarello beskriver ændrede normer i forhold til vask og renlighed, der simpelthen gjorde badstuerne unødvendige. Ingen af forskerne sætter deres observationer op mod hinanden, så det er tydeligt, at man ikke har kommunikeret meget på tværs af forskningen. Bjerregaard baserer sine tolkninger på en blanding af Duerr, Seeberg og Troels-Lunds. Tuchen siger ganske kort, at hun ikke mener, at sygdom forsagede badstuernes tilbagegang, men blot forstærkede den⁴⁵, og i spørgsmålet om hvorvidt der har foregået prostitution i badstuer, skriver hun blot, at hun ikke har fundet belæg herfor⁴⁶ uden at fremlægge nogen modsigende forklaringer. Alle tre franske forskere taler om et øget forbrug af linned og et samtidigt behov for at lukke de uhumske badstuer.

---

⁴⁴ Ibid., s. 82

⁴⁵ Tuchen 1999, s. 29

⁴⁶ Ibid., s. 99

De forskellige tolkninger af badstuernes tilbagegang er præget af forskellige kildegrundlag i de respektive lande. I Frankrig er der gjort meget brug af retsprotokoller og fortegnelser over indbo fra bestemte byer. I Tyskland er der især tale om arkæologiske udgravninger af gamle badstuer i Sydtykland, som er støttet op af kildemateriale fra udgravningsområderne, der meget hen ad vejen blev samlet af Alfred Martin. På trods af den lille mængde badstueforskning repræsenterer forskningen i både Danmark, Tyskland og Frankrig hver sin tradition takket være disse kildegrundlag. Det kan selvfølgelig være svært at tale om en decideret tradition, da vi Danmark kun har tre forskere, der har udført dybdegående arbejde. Men allerede nu kan man snakke om et mønster, da både Troels-Lund og Bjerregaard har gjort stort brug af de kildesamlinger, vi har i Danmark. Troels-Lund har mest brugt *Danske Magasin* (og *Norske Magasin*). Bjerregaard er arkæolog men har næsten intet arkæologisk materiale at arbejde ud fra sammenlignet med f.eks. tyske forskere. Han har derfor også brugt *Danske Magasin* og tilføjet *Danmarks Riges Breve* og *Testamenter fra Danmarks Middelalder*.

Forskningen i de middelalderlige badstuer har været spredt i dens tilgange og tolkninger, især i forhold til hvad der forårsagede deres tilbagegang. Forskerne har været præget af praktiske begrænsninger alt efter deres geografiske og tidsmæssige placering i historien. Et emne, der har været forsket så lidt i, har heller ikke haft et stærkt behov for selvfornyelse, da ny viden inden for badstueforskningen indtil videre blot har krævet en ny forskers øjne på problemet sammen med tilføjelsen af et mindre antal nye kilder. Men denne manglende trang til selvfornyelse er farlig. Badstueforskningen tager ofte udgangspunkt i ældre forskning, hvilket fører til mange gentagelser af de samme ofte meget gamle pointer, der stikker tilbage til 1800-tallet. Søger man på internettet efter artikler om badstuer i middelalderen, både på danske og engelsk, kan man allerede ud fra det første dusin artikler se et bestemt mønster i deres henvisninger. Der er bl.a. mange henvisninger til den førnævnte franske og tyske forskning. Dette mønster gentager sig også på mere kendte hjemmesider som Wikipedia og Medievalist.net. Hans Peter Duerr fra Tyskland, samt Gorges Rossiaud og Jacques Vigarello fra Frankrig.

Kilder & Forskningsstrategi

Mængden af empiri og forskning i middelalderlige badstuer er meget lille, samtidig med at den er spredt ud over de sidste to århundreder. Derfor er der endnu ikke udviklet nogen særlig tilgang til, hvordan man tilgår kilderne. Hvert land i Europa har forskellige udgangspunkter, der lader sig inspirere af de første forskere, der tog emnet op. I Frankrig tog Garnier, Rossiaud og Vigarello alle udgangspunkt i badstuerne i Dijon. Garnier havde i sine undersøgelser af en ruin fra en badstue fundet protokollen fra en interessant retssag i år 1464 mod en badstueejer i byen. For at finde ud af mere om denne badstues liv har han gjort brug af retsprotokoller, og i sine udvidede undersøgelser af denne badstue har han set på fortegnelser over ejendommen og yderligere undersøgt lovgivning og regler for det specifikke område. Rossiaud og Vigarello tog ligeledes samme tilgang i andre nærliggende byer som Lyon og Avignon ved at studere kildegrundlag fra forskellige stadsarkiver og officielle dokumenter.

I Tyskland lagde Alfred Martin ud med at henvise til en bred vifte af litteratur, der indeholder viden om både mytologi, byhistorie og naturbade. Duerr gjorde brug af al den litteratur, han kunne komme i nærheden af, både fra franske og tyske kollegaer fra første og anden bølge, samt danske Troels-Lund fra Danmark. Birgit Tuchen åbnede op for en kvantitativ tilgang til badstueforskningen ved at gøre brug af arkæologiske analyser af i alt 21 badstuer. Det har betydet, at man med sikkerhed har kunnet vurdere, hvordan badstuer har været opbygget, og hvordan forskellige kamre har været brugt. Dermed kan man bygge videre på kvalificerede kilder, der beskriver aktiviteter, som har fundet sted i badstuerne, fx svedebade og prostitution. Hendes forskning står derfor som den stærkeste lige nu, hvor vi ser både Bjerregaard og Büchner tage udgangspunkt i hendes tilgang.

Der er i dansk forskning ikke en tradition for at uddybe arbejdsmetoder til videnskabsteoretisk materiale. Det besværliggør forskningen i badstuerne, at de gennem årene har været præget af danske forskere fra tre forskellige tidsperioder og med tre forskellige uddannelsesbaggrunde. Stort set al badstueforskning tager udgangspunkt i en kildestyret forskningsstrategi. Her vil jeg præcisere med Bernhard Eric Jensens formulering: "hvor historikeren holder sig så tæt som muligt til kilderne og søger at flette alle troværdige kildeudsagn sammen til en sammenhængende fremstilling"⁴⁷. Man lader altså kildematerialet styre, hvilke spørgsmål der gør sig gældende. Denne tilgang har jeg også taget til mig, da jeg ligeledes gør mig forestillingen om "at jo tættere vi kommer på kilderne, jo tættere kommer vi

---

⁴⁷ Jensen 2006, s. 166.

på den fortidige virkelighed"⁴⁸. For overhovedet at kunne diskutere mine tolkninger af kilderne i forhold til tidligere forskningsantagelser skal kilderne så vidt muligt være løsnet fra læserens egen subjektivitet.

Denne tilgang bruges for at undgå 1980'ernes antropologiske og sociologiske tilgange, der lader overordnede metafortællinger som køn, renlighed og prostitution gennem historien styre, hvilket perspektiv der sættes på badstuerne. Mit mål er at skabe et alsidigt og sandfærdigt billede af de middelalderlige badstuers udbredelse og brug. Selvfølgelig er denne tilgang ikke helt upåvirket af hverken min egen samtid eller fortidens forskning, Tilgængeligheden af kilder er nemlig præget af flere hundrede års historie, der både har medført ændringer i, hvad og hvor meget der er skrevet ned samt praktiske og ideologiske motiver bag diverse kildeindsamlinger. I Danmark har vi kun Bjerregaards undersøgelser af badstuerne som et enkeltstående casestudie, og hans tilgang tager også udgangspunkt i det tilgængelige kildemateriale fra kildesamlingerne. Som Jensen også skriver, bliver man i historiefaget inddraget i en socialiseringsproces, og vi "tilegner os i det stille de fremgangsmåder og argumentationsformer, der bruges i miljøet..."⁴⁹. En socialisering som jeg heller ikke slipper fra, og som jeg dermed også kommer til at tage udgangspunkt i.

Kilderne

Dette speciale vil først tage inspiration i Bjerregaards strategi. Han fokuserer først på levn i form af arkæologiske rester og stednavne, hvorefter han tager udgangspunkt i kildematerialet i sine artikler efter forskellige temaer. Disse temaer uddrages gennem en kildekritik, hvor der både bliver set på kildernes ophav og indhold. Den efterfølgende undersøgelse vil blive en løbende blanding af analyse og syntese. Det vil både gøre det mere læsevenligt og på samme tid lægge grund til yderligere problemstillinger, der kan bruges til fremtidige analyser. Udgangspunktet for min kildesøgning ligger i kildemateriale, der benævner enten badstuer eller bad. Det kan man nemmest gøre ved at starte i de helt store opslagsværker *Diplomatarium Danicum* samt *Repetorium Diplomaticum Regni Mediævalis* og *Testamenter fra Danmarks Middelalder*. *Danske Magasin* har også været en vigtig adgang til mere blandede kildetyper og gjort mig opmærksom på forskellige adelige og kongelige regnskaber, som giver indblik i et dagligdagsforbrug gennem økonomien. Dertil var der mange kilder, der dukkede op hist og her

---

⁴⁸ Ibid., s. 166.

⁴⁹ Ibid., s. 162.

i forskellige arkivsamlinger som *Københavns Diplomatarium* og *Diplomatarium Flensborgense*, bogen *Danmarks Gilde og Lavskraaer*, samt registraturer, rådstueprotokoller og kildesamlinger fra Køge og Malmø.

Kilderne er analyseret med udgangspunkt i et funktionelt kildebegreb, hvor kildens funktion ses i sammenhæng med forskerens spørgsmål⁵⁰. Med dette kildebegreb i baghovedet har jeg forsøgt at uddrage forskellige aspekter af kilderne, alt efter hvilke typer af information de indeholder. Jeg har f.eks. i undersøgelsen af badstuernes udbredelse både set på ophavssituationen til kilderne i forhold til, hvor de er fundet, og om indholdet fortæller noget om placeringen af f.eks. en badstue. I et enkelt tilfælde fortalte en sådan kilde også om indkomsten for en badstue, hvilket giver anledning til et nyt spørgsmål omkring økonomien i badstuer. Det giver så kilden en ny funktion i forhold til det nye spørgsmål, der skal besvares. Således starter processen forfra ved hver ny realisering inden for den pågældende problemstilling. Denne akkumulation af viden og temaer vil i dette speciale blive redegjort for i dets forskellige kapitler. Her kommer arkæologiske levn ligeledes til at supplere analysen af disse kilder, selvom de er meget fåtallige. I Næstved har vi en enkelt ruin af en badstue, mens der i Odense og Maribo er bygningsrester, hvor det har været diskuteret, om der har været mulige badstuer. Disse arkæologiske levn vil også blive tilpasset andre levn fra badstuerne, der findes i form af stednavne, som også vil blive diskuteret i deres eget kapitel.

Kilder af mere berettende karakter kræver derimod, at man lægger sig op af en diskursanalyse, når man skal undersøge meningen i dem. I min undersøgelse vil jeg tage inspiration i to af Asser Amdisens fire begreber, der tager udgangspunkt i Foucaults tænkning. Det første begreb er *vidensobjekter*, der finder sted inden for diskursen. Det stiller spørgsmål til, hvad der diskuteres, og ikke mindst hvad der ikke diskuteres⁵¹. Det andet er *begrebers* betydning og placering i diskursen. Det er vigtigt at se på begrebers skiftende betydning for at fastslå deres placering i den omkringliggende diskurs⁵². Tolkninger af kilderne kommer her til at udstille andre forskeres analyse af samme kilder. Der vil undervejs i min analyse blive hevet anden forskning frem, der hvor den enten kan supplere eller udfordre min egen analyse. Det bliver dermed også en komparativ analyse mellem egne tolkninger og dem udført af andre forskere. Det vil kunne svare på spørgsmålet om, hvorvidt tidligere tolkninger af kilderne har været korrekte, eller om der er tale om potentielle misforståelser.

---

⁵⁰ Busch 2014 (red.), s. 2.

⁵¹ Amdisen 2000, s. 8.

⁵² Ibid., s. 9.

Badstuer i Danmark

De middelalderlige badstuer har før været almindeligt udbredte i hele Europa. De kendes fra Palermo i syd til Bergen i nord og fra Paris i vest til Moskva i øst. I Danmark har vi en enkelt ruin i Næstved⁵³. For at finde ud af hvor udbredte badstuerne har været i samfundet i middelalderens Danmark, kan man jo passende starte med at se på mange danske stednavne. Badstuer har været almindelige, og det støttes op af de mange stednavne fra de større danske købstæder, hvor man i en stor del af dem finder enten en Badstuegade eller Badstuestræde⁵⁴. Der har altså været badstuer i alle egne af landet, og det vil derfor være relevant at undersøge stednavnematerialet for sig, da der ikke er konkrete beviser for tilstedeværelsen af badstuer alle disse steder. Dog kan der for langt de fleste af de stednavne, hvor der er bevis for en badstues placering, henføres direkte til middelalderen. Stednavne kan derfor give en god indikation på, hvor udbredte badstuerne faktisk har været.

Når man beskriver det middelalderlige Danmark, menes der et område, der dækker over både Danmarks nuværende størrelse samt Sydslesvig og Skånelandene, indtil disse måtte afstås til Sverige i 1648⁵⁵. I Skånelandene har vi i dag ingen badstuegader, der stammer fra middelalderen, og det samme gælder for Slesvig. Inden for Danmarks nuværende grænser har vi i Jylland en Badstuegade og -stræde i Aarhus, Haderslev, Horsens og Ribe. På Fyn findes en i Assens og en i Svendborg, og på Sjælland findes de i København, Næstved, Slagelse og Vordingborg, mens der på Lolland er en Badstuestræde i Nakskov. Der er et klart mønster her, da badstuerne alle ligger i gamle købstæder, og tilsvarende mønstre gælder også i vores nabolande⁵⁶. Udover gadenavne findes der også stednavne som Strandbadstuegården i København⁵⁷ og Badstuegården i Køge, der i sin tid lå ved byens Badstuestræde nede ved åen i byen. Badstuestræde i Køge findes ikke længere, da det i dag er en overbygget passage kaldt Torvebyen.

---

⁵³ Roland 2000, s. 14.

⁵⁴ Badstuestræde i: København, Roskilde, Køge, Næstved, Nakskov, Svendborg, Assens og Horsens.

Badstuegade i: Vordingborg, Århus, Ribe, Haderslev.

Badstuevej i: Helsingør & Kørør.

⁵⁵ Sanders 2009, s. 11.

⁵⁶ Badstüberstrasse finder man i de tyske nærområder i: Rostock, Barth, Stralsund, Neubrandenburg, Wolgast og tilmed Badstugatan i Stockholm. Har ikke læst eller fundet disse gader uden for større byer.

⁵⁷ Lokalkiver til 1559 s. 208.

Stednavne

De fleste byer har mange gader, der har indgået navneskift undervejs i historien⁵⁸. Allerede i middelalderen var dette almindeligt, hvor gaderne ikke havde faste eller officielle navne. Dette er nok også en af årsagerne til, at områder i byerne ikke kun blev beskrevet med gadenavn i officielle dokumenter men også med dets placering i forhold til byens andre kendte pejlemærker. Et eksempel på navneskift er den førnævnte Badstuestræde fra Køge. Dertil har vi i Næstved et håndskrift fra 1420⁵⁹, hvor byens Badstuestræde angiveligt lå ved helligåndshuset. Helligåndshuset står stadig i dag i Næstved, men i den anden ende af byen i forhold til Mogens Tuesens badstue. Dette bekræfter nok, at der tidligere har ligget en eller måske endda flere badstuer i Næstved, udover ruinen fra omkring år 1480.

Udover byerne har der været badstuer på flere herregårde og slotte. Der er selvfølgelig det berømte Badstueslottet ved Frederiksborg fra 1581, men i kilderne er middelalderlige badstuer også nævnt på Koldinghus⁶⁰, Gottorp slot⁶¹, og Hald Slot⁶². Alle var vigtige kongelige slotte, der skulle forsyne monarken og hoffet med bad, fornøden luksus og komfort. Dette gør sig især tydeligt under Kong Christoffer af Bayern, når man ser hans rentemesterregnskaber⁶³. Regnskaberne har jævnlige udgifter til badstuer, hvilket viser en konge, der gerne tog bad, når han havde mulighed for det, hvor end han kom frem i landet.

Uden for købstæder og slotte finder man ganske få navnelevn fra badstuer. Nogen vil måske støde på enkelte stednavne, der tager navn efter en "badstue", men i de tilfælde hvor det har været muligt at komme nærmere på ophavet af disse stednavne, virker det til, at de ofte har været brugt i en metaforisk sammenhæng⁶⁴. I Øsløs i Thy har der været en gård ved navn Badstuegården, men denne viste sig at være et lille husmandssted fra 1700-tallet, som siden har lagt efternavn til en senere slægt⁶⁵. Gårdens placering langt væk fra nogen større by eller herregård, og blandt de lavvandede søer ved Vejlerne, er nok en bedre forklaring på navnet Badstuegården. I Dragør har man gaden *Badstuevælen*, der er afledt af en gammel lergrav og et

---

⁵⁸ Poulsen. „Gadenavne i middelalderens byer.“

⁵⁹ *Scriptores Rerum Danicarum* IV, s. 370.

⁶⁰ Eliassen 1974, s. 20.

⁶¹ *Danske middelalderlige regnskaber* 1. rk, 1. bd., s. 229.

⁶² Færch 2018, s. 36.

⁶³ *Ibid.*, (af fodnote nr. 61).

⁶⁴ Eksempelvis var badstuevælen i Dragør, der oprindeligt var et tørvehul.

⁶⁵ Højrupvej 98. Billednr: 25479. Lokalhistoriske billeder fra Thisted Kommune. Lokalhistorisk Arkiv for Thisted Kommune. Vesløs Arkiv, reg. 24.3.2009 på Vangsaa Arkiv.
<https://thistedbilleder.dk/index.php?pr=101&n=1387&img=25479&p=54>.

vandhul, som lå i byen helt tilbage i 1700-tallet⁶⁶. I Troense på Tåsinge findes en gade ved navn Badstuen. Før byen blev lagt helt om i 1750'erne, lå denne gade samme sted⁶⁷, men før omlægningen var der kun tale om en lille landsby uden for Svendborg. Navnet fortaber sig i historiens glemsel, men gaden var en del af byens oprindelige bebyggelse. Disse er eksempler på stednavne, hvor bad og badstue mere ser ud til at have været brugt til at beskrive våde områder og vandhuller. Usikkerheden ved ophavet af nogle stednavne viser derfor også, at man skal være forsigtig, når man vil bevise eksistensen af en badstue. Man kan derfor diskutere frem og tilbage, hvis man vil vurdere, om der har kunnet være en badstue i en landsby som Troense. Sammenligner man med andre eksempler, er det dog ikke helt usandsynligt, at Troense havde en badstue, da byen lå nær købstaden Svendborg.

Bulbro var i 1500-tallet en lille by uden for Odense, og det bliver en enkelt gang nævnt i kilderne, at der lå en badstue i byen⁶⁸. Den er nævnt i forbindelse med en lavhævd, der i middelalderen var bevisførelse for en persons personlige ejendom. Badstuen er nævnt som Bulbro Badstue, og navnet lægger op til, at den nok har været en unik bygning i byen. Ligeledes var der i forbindelse med et andet skifte tale om en badstue i et stenhus i Mårsø⁶⁹ tæt på Holbæk. Formentlig er der tale om en privat badstue, da den er beskrevet som en del af en gård. I Store Heddinge lå også en badstue i 1200-tallet. Byen har dog altid været blandt landets mindste købstæder⁷⁰, og fra middelalderen kender vi kun to lav i byen⁷¹, hvor man siden aldrig hører om flere, der kunne være kommet til. Byens befolkning var i 1672 kun på omkring 362 indbyggere⁷², hvilket tyder på, at den aldrig har været ret stor. Alligevel har byen haft en offentlig badstue, så man kan altså godt finde badstuer i mindre byer, hvis de enten var eller lå tæt på en købstad. Derfor er det heller ikke helt usandsynligt, at der har kunnet være en badstue i Troense, der ligger lige uden for middelalderkøbstaden Svendborg.

---

⁶⁶ dragoerhistorie.dk. "Badstuevælen."

⁶⁷ Bødker. "En Troensdren krydser sit spor."

⁶⁸ Degn, s. 480.

⁶⁹ Danmarks Riges Breve 2. rk. 11. bd., nr. 234.

⁷⁰ dragoerhistorie.dk. "Badstuevælen."

⁷¹ Kongeriget Danmark / 3. Udgave 2. Bind: Frederiksborg, Københavns, Holbæk, Sorø og Præstø Amter / 781.

⁷² Ibid. s. 782.

Badedag i Badstuen

Badstuen har været dagligdag for mange mennesker i middelalderen. I byerne har der været faste badedage, og det har formentlig været en timelang beskæftigelse for mange af byens borgere. Badstuen var åben de fleste af ugens dage, og der har været både badetider, opdelte køn og regler for brug. I Flensborg og i de tyske byer lå badstuernes åbningstider på omkring halvdelen af ugens dage. I 1497 fastslog byrådet i den tyske by Wangen, at badedage skulle ligge på onsdag, torsdag og lørdag. I 1534 blev badedagene i Konstanz reduceret fra alle dage i ugen til tirsdag, torsdag og lørdag. I Flensborg, der i 1295 lå i kongeriget Danmark, kendes en forordning der lyder:

"Oli mandagh oc thorsdagh scul quinnæ bathæ, oc hwilk karmen mæth quinnæ thissæ daghæ bathæs, mistæ tha sin klæthær. — En andær daghæ bathæ karlæ, oc hwilk quinnæ tha bathæs mæth karl, hun mistæ sin klæthæ. — Thissæ klæthæ scul foghæt oc rathmen hauæ i tvo lötæ mell them iauænt at skiftæ."⁷³

Her bliver kvinders badedage fastlagt til at være mandag og torsdag, og bader en kvinde uden for disse dage, skal hun bøde med sine klæder. De andre dage bader "karlene", og bader en kvinde med en karl, skal kvinden også her bøde med sine klæder. Lørdag ser ud til at have været den foretrukne badedag de fleste steder, imens det modsatte var tilfældet for fredag og søndag. Det kommer nok af asketiske hensyn, da disse dage skulle holdes fri fra nøgenhed og nydelse fra varme bade. I hvert fald giver kilderne indtryk af, at man ofte ikke havde badetider på disse dage, og i byen Luzern blev det i 1320 forbudt med varmt bad om fredagen, og i det tidlige 1400-tal blev badning i Nürnberg decideret forbudt⁷⁴.

En badedag startede typisk med, at badstuemanden varmede badet op. Når dette var gjort, ville han signalere, at nu var badet klar. Der er eksempler på dette i både Tyskland og Frankrig, hvor man patruljerede gaderne med tilråb og sang om, at nu var badet varmt og klar til brug⁷⁵. Når gæsterne kom til badstuen, ville de formentlig tage et forbad i det første kammer. Har man klædt om i badstuen, er det formentlig også foregået i dette rum. Forbad er et begreb taget fra Tyskland, hvor kammeret, før man træder ind i selve badstuen, bliver nævnt i forbindelse med en byggesagsprotokol⁷⁶. Efter omklædning og forbad trådte man ind i den

---

⁷³ Diplomatarium Flensborgese, s. 887.

⁷⁴ Tuchen 1999 s. 30.

⁷⁵ Vigarello, s. 21 & Martin, s. 145.

⁷⁶ Tuchen, s. 83.

opvarmede badstue med kun badehåndklæde og en spand eller balge med vand⁷⁷. Inde i badstuen kunne man blive klippet, kopsat og måske endda få lidt at drikke og spise. I Bergen i Norge blev et helt bryllup afholdt i en badstue. I det monumentale værk *Historia de Gentibus Septentrionalibus* (1555), af den landflygtige svenske biskop Olaus Magnus, er et stik af en badstue i Nordeuropa baseret på hans beskrivelser. Her ses hvordan en typisk badstue både er forsynet med bænke, ovn og opvarmet vand fra kar, alt imens en badegæst er i færd med at drikke fra et drikkehorn (Se fig. 1 i bilaget)⁷⁸.

Badstuen i Næstved

Denne beskrivelse af den daglige rutine er primært baseret på tyske kilder, da vi i Danmark ikke har nogen samtidig beskrivelse af en badedag. Vi kan til gengæld sammenligne disse beskrivelser med resterne af Mogens Tuesens badstue i Næstved⁷⁹. Det er heldigt at vi overhovedet har en badstue at tage udgangspunkt i, da rester fra middelalderlige badstuer er en generel sjældenhed i Europa. Derfor kræver det også en sammenligning med viden fra det øvrige Europa, når vi skal finde ud af, hvordan badstuer har været brugt og set ud. Vi ved, at ruinen har været badstue, da skriftlige kilder bekræfter, at der blev bygget en badstue sammesteds på daværende tidspunkt. I 1584 skøder borgmester Mogens Tuesen sine nybyggede boder med tilhørende badstue til Sankt Petri Kirke⁸⁰, hvor han selv var kirkeværge.

"Item then ny Badstue, som ieck oc nw nylige haffuer ladhet upbygge nædhen wti Myntere Garden sammestæds, met thet my Hws fore Badstuen stander, oc thet Gardsrwm, som nw til Badstuen oc till thet forscreffne ny Hws befattet ær, met all tilliggelsse, brede oc lenge, oc allæ Stycker, enckte wndentaghet, Thet skiødher ieck, wwner, giffuer, oc till ewindeligh eyæ opladher till forscreffne Sancti Pædhers Kirke"⁸¹.

Boderne og badstueruinen ligger den dag i dag syd for Sankt Petri kirke. Hele komplekset har været godt gedigent håndværk bygget af munkesten. Udgravninger af ruinen viser en mindre bygning på 13 meter i længden og otte en halv meter i bredbredden⁸². Den har haft to indgange, hvor den ene førte ind til et lille kammer med spor af sodsværte og et lag af trækul, som indikerer, at der har stået en ovn i rummet. Den anden indgang førte ind i et andet

---

⁷⁷ Ibid., s. 81.

⁷⁸ Magnus 1555, s. 527.

⁷⁹ NÆM (1998), s. 7.

⁸⁰ Danske Magazine 1. rk. 1. bd., s. 269-272.

⁸¹ Ibid.

⁸² NÆM (1998), s. 51.

lille kammer, som var forbundet til det, der har været selve badstuen. I den nordlige ende af selve badstuekammeret har der ligget en teglstensovn til venstre for indgangen, som måske har ligget i forbindelse med ovnrummet. I det sydøstlige hjørne af badstuen har der været et udløb, der kunne lede spildevand ud mod åen. Hele bygningen har været brolagt, men det vides ikke, om gulvet har været udskiftet undervejs, eller om der har været et plankegulv, som man ser det i flere tyske badstuer⁸³.

At bygningen sandsynligvis har været brugt som badstue, kan man se på den grundlæggende plan for huset, der ligner eksempler, vi har fra andre badstuer i Tyskland, med både et ovnrum, et forbad og så selve badstuen. Tre eksempler på tilsvarende badstuer finder vi i de tyske byer Biberach og Metzingen samt Blaubeuren Kloster⁸⁴. Her ser man tydeligst ligheden mellem disse badstuer og den i Næstved, da ovnrummene i alle tilfælde er afskåret fra badstuen. Placeringen af ovnen har været tilstødende badstuekammeret, og den har i flere tilfælde taget noget af pladsen i den egentlige badstue. Før man kommer til selve badstuen, har der været et forbad, så der er tale om i alt tre kamre, der gentager sig på den ene eller den anden måde.

Den helbredende badstue

Mogens Tuesens badstue passer med disse tre eksempler, både i størrelse og rumfordeling. Der har også været et ovnkammer forbeholdt badstuemanden, hvor han skulle tænde op i bygningen og sikre, at badstuen var varm, til når gæsterne kom. Gæsterne ville så gå ind ad indgangen til forbadet, hvor de har klædt om og måske vasket sig og dækket håret til med en badehue eller -net, før de begav sig ind i selve badstuen. Inde i den varme stue har der været et stort kar eller en kedel med varmt vand på eller ved varmeovnen. Dette vand har gæsterne kunne tage og vaske sig i, med tilhørende balje og birke- eller egeris bundet sammen og brugt som badesvamp og børste⁸⁵. Inde i badstuen har badstuemanden tilbudt forskellige tjenester såsom klipning, barbering og kopsætning. Et besøg i badstuen var, efter vor tids standarder, hvad der minder om et mindre wellness-ophold. Gæsten blev ikke kun vasket mens også friseret og modtog behandling for alskens dårligdomme.

---

⁸³ Se fig. 3, 4 & 5 i bilaget.

⁸⁴ Tuchen 1999, s. 150-154 & 244.

⁸⁵ Ibid., s. 30.

De gamle stik viser mange eksempler på både kopsætning og barbering. I Norden har vi dog kun et af den slags stik i Olaus Magnus Nordiske Historia⁸⁶, hvor vi ser de samme faciliteter som beskrevet i en tysk badstue samt en badegæst med kopper på ryggen. Kopsætning var middelalderens akupunktur, en form for åreladning, hvor man gør brug af undertryk fra kopper, der sættes fast på huden. Ved denne type åreladning laves et lille snit i huden, der først kommer til at udlede blod, når en kop sættes på, så undertrykket trækker blodet ud gennem de små snit i huden og ind i koppen. Det gjorde man på baggrund af humoralpatologien. En teori formuleret på baggrund af Hippokrates fra 400-tallet f.Kr. i Grækenland. I Hippokrates' lære var det opfattelsen, at den varme badstue havde en sundhedsgavnlig effekt⁸⁷. Man mente, at kroppen bestod af fire legemsvæsker fordelt i blod, slim, sort galle og gul galle. Disse væsker havde kvaliteterne varme, kolde, tørre eller fugtige. Når kroppen var syg, var det fordi, kroppens væsker var ude af balance. Ligeledes kunne kroppen ud for denne teori kureres ved hjælp af de førnævnte kvaliteter. Derfor kunne badstuen behandle visse sygdomme, da den både kan tilbyde vand, varme og badstuemændens lægelige egenskaber. Det har formentlig været en af årsagerne til badstuens meget vigtige plads i samfundet, som man kunne kalde for en del af middelalderens offentlige syge- og hospitalsvæsen.

Bardskærelavenes vedtægter fra Malmø viser at behandling af sår var forbeholdt barskærerne⁸⁸, da badstuemænd- og kvinder, der "forbinder nogle ferske saar" skal betale bøde. Det viser også, at badstuemænd godt kunne finde på, og måske havde evnen til, at tilbyde den slags hjælp. I de kongelige hofregnskaber fra 1692 bliver en badstuemand også betalt for at opvarte en af kongens syge lakajer i sit hus i Kolding⁸⁹, og i 1726 bliver der udstedt en tilladelse til, at en bader kunne få lov til at udøve kirurgiske indgreb i sin badstue⁹⁰. Badstuen var altså ikke kun et sted for personlig hygiejne, men et sted hvor man kunne blive behandlet og helbredt fra alskens dårligdomme og skader.

---

⁸⁶ Magnus 1555, s. 527.

⁸⁷ Flashar 2016, s. 116.

⁸⁸ Malmø stadsprotokol, s. 280.

⁸⁹ Fr. III- & Chr. V's kammerregnskaber, s. 416.

⁹⁰ Københavns Diplomatarium, s. 676.

Karbad eller Svedebad?

Vi kender badstuer med badekar fra de berømte burgundiske manuskripter, hvor man ser badekar stillet op på række med tilhørende middagselskaber og musik⁹¹. Andre stik fra især Tyskland viser oftest badstuer med varmeovne og bænke men uden badekar. Der har formentlig været varierende kulturer for brugen af badstuer. Arkæologiske levn af varmeovne og sodrester finder både i badstuen i Næstved⁹² og i de tidligere nævnte tyske badstuer⁹³. Dertil kan vi supplere med kilderne, hvor de første fornemmelser for den middelalderlige badstue allerede findes i Saxos *Gesta Danorum*. I bog 14, før det berømte blodbad i Roskilde, tager Knud til Odense og bader, men han tør ikke dele badet med nogen af frygt for en sammensværgelse⁹⁴. Senere i bog 14 kommer Kong Svend for sent til gildet i Roskilde, fordi røgen fra badet har gjort ham sløj. Indforstået menes der nok, at rummet har været fyldt med varme og vanddamp. Røgen er et klart tegn på, at der kunne være tale om enten et dampbad eller svedebad, eller det vi i dag kender som en sauna. Saxo levede i starten af 1200-tallet, så det kunne tyde på, at denne type badstue har fandtes langt tilbage, måske endda helt tilbage til 1100-tallet, hvor fortællingen om den sløve Kong Svend foregår.

Der findes også sproglige referencer til dampbade. Især i Sverige kaldes tørrestuer ofte badstuer, og man finder ligeledes sådanne eksempler i Danmark, som i 1408 med Roskildebispens uddelinger af grundstykker: "item quendam fundum cum estuario wlgariter batstuwe in eodem fundo constructo Haffnis prope mare situatum"⁹⁵. Oversat bliver det: "fremdeles et grundstykke med et ildhus, på folkesproget badstue, opført på samme grundstykke, i København nær havet". Ildhuset var en del af fiskeriet på Amager og blev formentlig brugt til tørring af bl.a. fisk. Referencen er derfor meget klar, da der er tale om badstue, som var det en "sauna". Det skulle nok heller ikke undre nogen, hvis der har været steder, hvor man har brugt en sådan tørrestue til at få sig en saunatur og måske dertil vasket sig, som det normalt lå for, når man havde været i den almindelige badstue.

Karbad har også været brugt i Danmark, men nok ikke i lige så høj grad som i Sydeuropa. I Sydtyskland, Polen og Frankrig har det været en kombination af karbad og svedebade, hvor nogle badstuer har haft separate rum til de forskellige formål⁹⁶. Svedebadet

---

⁹¹ Se fig. 7, 8 & 9 i bilaget.

⁹² NÆM (1998), s. 8.

⁹³ Se fig. 3, 4 & 5 i bilaget.

⁹⁴ *Gesta Danorum* XIV, s. 75.

⁹⁵ *Diplomatarium Danicum*. "1408. 12. Marts."

⁹⁶ Fig. 2 til 9 i bilaget.

var dog stadig det mest populære i Tyskland⁹⁷. Vi har ingen belæg for, at der har været karbad i de Nordeuropæiske badstuer. Hofholdningsregnskaber giver til gengæld indtryk af, at karbad var brugt i Danmark, men i et privat regi. I regnskaberne hos Kong Christian d. III bliver der i hvert fald gjort indkøb til et badekar⁹⁸, så konger og adelige har derfor nok oftere haft private badekar. Man kunne forestille sig, at mange adelige har tilegnet sig karbad-kulturen fra syd, da den Europæiske adel i høj grad var præget af badekulturen.

Sjælebad

Badstuegang til fattige folk har den overordnede betegnelse "sjælebad". Med sjælebad mener man, at det har et religiøst formål på samme måde som sjælemesse eller sjælegave. Som synonym for badstuegang til fattige ser vi det tydeligst beskrevet i et testamente fra 1509, hvor en gammel velbåren kvinde giver peblinger og fattige i Slagelse "IIII Sielebad, hwert met tw Tønner Øl oc Mad der til"⁹⁹. Oversat lyder det: "Fire gange skal de bades, udover at de får to tønder øl og mad til". Badstuegang til de fattige, hvor de også modtager øl og mad, virker til at være en standardpakke, som man testamenterede til de fattige i byerne. Det dukker op gentagende gange, hvor den første dokumenterede gang er i 1437, hvor de fattige i Roskilde får "I tønne øll, I hundred brød, I bastuægang, I fløkeflesk"¹⁰⁰, igen i Horsens 1456, "jtem fattikt falk i samme stædh een tønne oll, c brødh ok een bastuægang"¹⁰¹, Roskilde 1485, "fattige Folk og Peblinge en Badstuegang og give fattige Folk 100 Brød, 1 td. Øl, et "flycke" Flæsk saa godt som 1 Skiil"¹⁰², Ribe 1462, " Item pauperibus Ripensibus sexaginta marcas, eisdem lagenam censisie, pernam lardi, cum centum panibus & cum balneo"¹⁰³, Roskilde 1490, " Item fattigth falk en batstuægangh meth mad oc øøl, som ther tilhører. Item fattige peblinge oc swo megith"¹⁰⁴, år 1503 af domprovst Urne i Odense til de fattige i Maribo, "Item fattige Peblinge og fattige Folck giffuer jeg i try Aar omkring IIII. Giffte med Flesk, Brød, og Smør, Badstuegang, Begengelse till alle Kirker og klostere ibidem, oc huer Aar IIII"¹⁰⁵ og til sidst i Roskilde år 1529, "ij lester øll oc mad oc Bastueganng"¹⁰⁶. Der er næppe nogen tvivl om, at

---

⁹⁷ Tuchen 1999, s. 20-81.

⁹⁸ Christian d. II rentemesterregnskaber 2. bd. 1554, s. 164.

⁹⁹ Danske Magazin 6. rk., s. 187.

¹⁰⁰ Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450 s. 207.

¹⁰¹ Danske Magazine 3. rk. 3. bd., s. 297.

¹⁰² Repertorium Diplomaticum 2. rk. 3. bd., nr. 5701.

¹⁰³ Terpager 1736, s. 61.

¹⁰⁴ Repertorium Diplomaticum 2. rk. 4. bd., nr. 6776.

¹⁰⁵ Danske Magazin 1. rk., s. 298.

¹⁰⁶ Danske Magazin 3. rk., s. 213.

sjælebad også er knyttet til mad og drikke til de fattige. Måske har bespisning også foregået i badstuen, da stik afslører, at det måske godt har kunnet hænde, at man drak i badstuen. Der skulle i hvert fald være nok af det hele, hvilket ses ved næsten alle sjælebade, hvor der bliver købt én tønne øl, hundrede brød og en luns med flæsk.

Det var ikke kun gennem testamenter, at sjælebade blev givet til fattige. I 1504 kan man se i Dronning Christines hofholdningsregnskaber, at hun bestilte sjælebad til fattige blandt mange andre velgørende donationer. Hun var desuden ejer af sin egen badstue, som fik flere kunder, der lejede den til sjælebad. Hun modtog omkring 20 skilling for sjælebad over to omgange. Første gang af en "qwinne i Othense fore siælebadh, domina commisit"¹⁰⁷ og endnu engang af "Ambrosius afore siælebadh, han loed bestillæ"¹⁰⁸. I 1511 betaler Dronningen selv 23 skilling til en badstuemand for sjælebad i Odense. Dronningens badstue i Odense blev brugt offentligt eller som minimum lejet ud til offentlige formål som sjælebade. Sjælebade var en vigtig økonomisk indtægt for badstuerne. I Store Heddinge lød årsindtægten for en badstue på otte mark. Det var nogenlunde tilsvarende med ejerens andre ejendomme, der lød på fire vindmøller, der hver også indtjente otte mark. Der er altså tale om fine summer.

I mange af tilfældene bliver der, sammen med sjælebade, testamenteret hele badstuer til kirken og dets velgørende formål. Man får et indblik i, hvor vigtig en rolle disse badstuer og sjælebade har haft i middelalderens samfund, hvilket også gælder for de familier, der ejede badstuerne. Når borger Jens Voltersen i Ribe gennem sit testamente skøder sin badstue til sit nyoprettede kapel i domkirken, skal hans familie efterfølgende kunne udpege præster til kapellet, også efter hans død, udover at der skal være badstuegang for de fattige otte gange årligt¹⁰⁹. Badstuen opnår gennem sjælebad en stærk religiøs og kulturel position i den middelalderlige verden, her brugt af Jens Voltersen både til at sikre sit efterliv, eftermæle og sin families position i generationer fremover.

Badstuer har ikke kun været funktionelle steder for badning, men de har også sat rammen for særlige sociale handlinger og religiøse gerninger, der formentlig også har knytter sig til et kristent perspektiv på vask. Kristne doktriner satte begrænsninger på, hvor ofte man måtte tage bad ud fra en asketisk forbeholdenhed over for fornøjelser. I kernen af kristendommen ligger dåben som et utrolig vigtigt symbol på renselse, imens motiver fra

---

¹⁰⁷ Dronn. Chr. Hoholdningsregnskaber, s. 85.

¹⁰⁸ Ibid., s. 98.

¹⁰⁹ Danmarks Riges Breve 2. rk. 7. bd., nr. 232.

middelalderen ligeledes viser Jesus vaske fødderne på de fattige¹¹⁰. Det har derfor ikke ligget kirken fjernt også at bruge badet i forbindelse med ritualer som sjælebad, og den aflad som sikrede et godt efterliv, som da Jens Voltersen tilkøbte sig og sin slægt.

Badstuer ved Klostre og Kirker

Der er ikke meget klarhed i forskningslitteraturen om, hvorvidt og hvordan badstuer har været tilknyttet klostre i Danmark, selvom det ville kunne give et indblik i både deres brug og udbredelse i middelalderen samt i tiden efter reformationen. Troels Troels-Lund bevæger sig ikke ind på emnet, og Michel Manøe Bjerregaard forholder sig kun til skriftlige kilder og tør ikke drage nogen klar konklusion. Han henviser derimod til Hugo Matthiessen, der skriver at "Paa Slotte og i rige Borgerhjem, i Klostre og i Hospitaler indrettedes der Baderum"¹¹¹.

Velgørende arbejde var blandt de vigtigste opgaver for middelalderens klostre, der allerede efter sammenbruddet af det Vestlige Romerriges administration begyndte at oprette sygehuse og hospitaler, hvor især fattige og syge havde mulighed for pleje i form af senge, mad og vask¹¹². Klostrene var middelalderens primære hospitalsvæsen. De samarbejdede ofte med badstuerne, som det ses gennem testamenter fra middelalderen, hvor sjælebade blev givet til fattige. Testamenterne benævner altid ordet "fattige", men i forhold til middelalderens klostervæsen kan man også formode, at der er tale om syge og svage, da datidens hospitaler tog sig af alle slags nødlidende¹¹³. Hans Kroongaard Kristensen skriver, at "en del klostre utvivlsomt har haft badstuer"¹¹⁴. I kilderne nævnes ofte kirkens brug af badstuer i forbindelse med sjælebade. De kildemæssige og arkæologiske beviser for en badstue i et kloster eller på en kirkegrund er særdeles beskedne.

Det er vigtigt at få et ordentligt overblik over, hvordan badstuer har været tilknyttet klostre og kirker i kraft af disse institutioners store betydning for middelalderens samfund. Klostrene og kirkens rolle i samfundet, samt deres mulighed for at eje land og ejendomme, ændrede sig med reformationen, så det kunne tænkes, at det også havde betydning for badstuerne, alt efter hvordan de var tilknyttet dem. Kristendommen har haft stor betydning for

---

¹¹⁰ Se fig. 6 i bilaget.

¹¹¹ Matthiessen 1915, s. 69.

¹¹² Dey 2011, s. 403.

¹¹³ Kristensen 2013, s. 402.

¹¹⁴ Ibid., s. 259.

samtidens opfattelse af vask og bad. Klosterordenerne og den katolske kirke var ikke kun moralsk ophøjede, men de opbevarede også gammel romersk viden og var centre for lægevidenskab. Kirken spændte sin magt over de fleste af Europas riger, og derfor har der også været en stor udveksling og overlap i både viden og praksisser¹¹⁵. Praktisk set er der intet, der har stået i vejen for, at klostre kunne have haft en indbygget badstue. Bygningerne var teknologiske højborgene, med alt fra indbyggede latriner, der kunne lede spillevand væk, og fjernvarmeanlæg, der har kunnet løbe under klostrenes gulve og holdt dem varme. Det ville kun have været belejligt at fylde et kammer med en varmeovn, nogle bænke og et badekar. Man kunne snildt formode, at udbredelsen af badstuerne i Danmark var kommet gennem middelalderkirken med dens internationale forbindelser og teknologiske viden.

Blandt klostrenes vigtigste velgørende opgaver var opvartningen af gæster, pilgrimme og andre slags rejsende. Det gjaldt især for Benediktinerne, der var den mest udbredte klosterorden. Ordenen byggede på Benedikts Regel¹¹⁶, et værk fra 500-tallet med 72 kapitler, der lagde grundlaget for den første klosterorden. Kapitel 36 drejer sig om de "syge brødre" og slår fast, at syge skal kunne tage bad så ofte, som de har brug for. Raske, derimod, skal tage bad med mådehold¹¹⁷. Det præciseres i Benedikts Regel ikke, hvornår en rask person har taget bad én gang for meget. Det samme problem findes i reglen for Augustinerordenen, der tilsvarende kun anbefalede bad, hvis helbredet krævede det¹¹⁸, hvilket har resulteret i forskellige praksisser, der har varieret en del fra kloster til kloster.

Vi finder mange forskellige eksempler på, hvordan disse regler kunne fortolkes forskelligt. I 1300-tallet i Westminster Abbey, London, lå en badstue, hvor munke gik i bad to gange om året, ved jul og påske. I en kort periode fik de to ekstra dage, men det blev hurtigt afskaffet igen. I det Østromerske Rige har mange klostre haft badstuer i 1100-tallet¹¹⁹, men der har været stor forskel på, hvordan de blev brugt. Nogle steder måtte kun de syge modtage bad, hvor munkene selv kun kunne bade nogle få gange om året, mens andre steder var mere liberale og tillod månedlige og til tider ugentlige bade for munkene¹²⁰. I de tyske områder varierede badetider i lige så høj grad. I benediktinerklosteret i Kastl samt i Melk kunne munkene gå i bad

---

¹¹⁵ Ibid., s. 63.

¹¹⁶ Clarke 1931, s. 6.

¹¹⁷ Ibid.

¹¹⁸ Augustinerregelen Kapitel V.

¹¹⁹ Caskey 1999, s. 170-195.

¹²⁰ Ibid.

én gang om måneden, og i Bursfelde kunne de gamle gå i bad én gang om året, og de unge kun to gang om året¹²¹.

Munkene har ikke gået i bad så ofte som det øvrige samfund, og det stiller større krav til opretholdelsen af en badstue på en klostergrund. Der er heller ikke noget, der tyder på, at det har været et krav for klostre at holde badstue, men da det var en af dets fornemmeste opgaver at pleje syge og fattige, har det været en fordel med nem adgang til en badstue. Meget tyder på, især når vi kommer over i de danske og tyske områder, at klostre foretrak at gøre brug af de offentlige badstuer i byerne. Kirkeligt ejede badstuer begrænsede sig ikke kun til klostre, og testamenter fra Danmarks middelalder viser, at selv almindelige kirker kunne komme til at eje en badstue. Der er også meget, der tyder på, at kirken i de fleste tilfælde foretrak at indgå i et samarbejde med lokale badstuemænd frem for at bygge og drive en badstue selv. Testamenter donerede ofte til kirkelige tjenester, hvor der bl.a. blev givet bad til de fattige, og i visse tilfælde blev en hel badstue doneret til kirken.

En af de tidligste benævnelser af en badstue i danske kilder er et testamente fra 1269 i Lund, hvor Ærkedegn Erland testamenterer sit jordegods til Sankt Laurentii kirke i Lund. Denne ejendom består bl.a. af en badstue, hvor han jævnligt bader med både familie og venner¹²². I et testamente fra 1315 overdrager en borger i Ribe, sin badstue på Mølledæmningen, til det kapel han opretter i Ribe Domkirke. Indtjeningen for denne badstue skal otte gange årligt bade de fattige og drives af hans efterkommere, der også bliver formyndere af kapellets økonomi og præsteskab¹²³. I Roskilde har vi flere eksempler på badstuer, der har været i eje hos det lokale kloster. Lige uden for byens befæstning lå Skt. Clara Kloster, der gennem et testamente fra 1321 fik overdraget en gård af en borger i Roskilde, hvor der på grunden blandt andet stod en badstue¹²⁴. I 1425 blev der bygget en egentlig badstue på et af klosterets grunde¹²⁵. I en aftale havde et ægtepar lejet et stykke jord hos klosteret og bygget badstuen, uden at det ville koste dem grundskyld. De ville til gengæld give den til klosteret i arv mod at få et hus i byen at bo i¹²⁶. Skt. Agnete Kloster i Roskilde havde også en grund, der blev lejet ud, og denne grund bliver af flere omgange brugt som pejlemærke. I 1515 bliver den lejet som et stykke jord, hvor

---

¹²¹ Schreiner 1986, s. 118.

¹²² Testamenter fra Danmarks Middelalder, s. 18.

¹²³ Diplomatarium Danicum 2. rk. 7. bd., nr. 232.

¹²⁴ Repertorium diplomaticum 2. rk. 8. bd., nr. 378.

¹²⁵ Repertorium diplomaticum 1. rk. 3. bd., nr. 6235.

¹²⁶ Ibid.

"closthers then gamble badstwe fordom opaa stod"¹²⁷, og igen i 1521 lejer et par den del af klosterets jord, hvor "den gamle bastue foordomdags oppaa sted"¹²⁸.

Mulige badstuer

Helt overordnet er der meget få arkæologiske levn fra badstuer ved klostre rundt om i Europa. I Storbritannien kendes kun ét eksempel på en badstue, nemlig i Benediktinerklosteret i Ely, hvor stuen har ligget ved indgangsportalen til klostergrunden og var drevet af en lønnet badstuemand. I de tyske områder er to kendte eksempler; det ene i Skt. Gall hvor en gammel byggeplan har indtegnet separate badstuer for både de syge og klosterets folk. Det andet eksempel er fra Blaubeuren, hvor der ved klosteret blev færdiggjort et badstuehus i 1510, som lå uden for klosterkomplekset og fungerede som gæstehus for besøgende og adelige¹²⁹. I Danmark har diskussionen drejet sig om badstuer i to klostre. I 1943 fandt man i Odense resterne af et lille teglstenshus lige uden for Skt. Knuds Klosters østfløj. Fra en mindre brønd i husets nordvestlige hjørne løb en lille rende i gulvet diagonalt over til husets modsatte hjørne, hvor den førte ud gennem et lille kampestenshul og ud i Odense å. Der har været rindende vand fra denne brønd, og det har været forsigtigt foreslået, at dette kunne have været en badstue¹³⁰. Men det har også været diskuteret, om der kunne være tale om et infirmeri, hvilket ikke er langt fra den oprindelige tanke om, at vand og vask skulle bruges til behandling af primært syge.

At der kunne være tale om en badstue er baseret på en vurdering fra Maribo, hvor man fandt en lignende konstruktion ved Birgittinerklosterets sydvestlige hjørne, som lå der, før klosterets vestfløj blev bygget. Dette byggeri havde en tilsvarende afløbsrende, der mundede ud i Sønderø¹³¹. Her vurderede arkitekt og udgravningsleder C. M. Smidt fra Nationalmuseet, at der var tale om en badstue, selvom der ingen sikre beviser er for dette. Vurderingen er baseret på, at der ikke har været fundet slam i afløbsrenden trods "betydelige rester af gulv". Vi kender dog ingen badstuer, der har haft en lignende konstruktion, så der kunne være tale om et *necessarium*, der var en middelalderlig betegnelse for et klostres latriner. Der er meget få eksempler på afløbsrender til latriner, men de har skam været der. Man finder sådanne afløbsrender både ved Kirkstall i England, hvor der ved et mindre kammer langs sovesalen stod

---

¹²⁷ Dansk Center for Byhistorie. "Roskilde, 25. marts 1515."

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Tuchen 1999, s. 154.

¹³⁰ Kristensen 2013, s. 259.

¹³¹ Haugner 1937, s. 168.

toiletter over en lille rende, som førte spildevand væk, og ved Sankt-Halaise i Frankrig, hvor en rende løb fra en tank fra det ene hjørne af necessariet og ud gennem det modsatte hjørne, hvor den har ført spillevand ud over en skrant¹³². Men i begge disse tilfælde er der tale om tilbygninger, der har ligget som en del af klosterkomplekset, modsat de uafhængige bygninger i Danmark. Dog, som nævnt i introduktionen til dette kapitel, ville der ikke være nogen teknologiske begrænsninger for oprettelsen af et badstuerum i et klosterkompleks. Bjerregaard nævner også en kilde med inventar fra Gråbrødre Kloster i København, der i 1530 har fem løvekar¹³³. Vi ved ikke, hvad disse badekar har været brugt til, men det ville ikke være svært at opstille i et af klosterets varme lokaler, der måske har haft en kamin eller varmeovn stående. Desværre har vi ikke andre belæg for, at det skulle have fundet sted, og det skulle da heller ikke undre nogen, at mange klostre, grundet deres regler for sædelig opførelse og meget sjældne badedage, har foretrukket at holde deres badstuer væk fra selve klosterkomplekset, således at de ikke kunne misbruges eller lede klosterets munke i fristelse.

Det ser ej heller ud til, at der har været en bestemt praksis i forhold til, hvor og hvordan en badstue skulle bygges eller tilknyttes et kloster. Hvis muligt var det en fordel for kirke eller kloster også at eje eller indgå et samarbejde med en badstueemand, som i 1423 hvor to borgere hver skøder deres halvdele af en badstue og gård til Skt. Peters Kirke i Malmø. Den ene af disse borgere var badstueemand, og det kunne tyde på, at kirken i dette tilfælde indgik et samarbejde med denne badstueejers, så borgeren kunne fortsætte med at drive badstuen, men nu med kirken som patron. Alt i alt tyder det på, at kirken var en vigtig patron for badstuer gennem de mange sjælebade og plejen af byens fattige. Det måtte have været et betydeligt økonomisk tab for de mange badstuer, at reformationen afskaffede klostrene. De havde mistet en vigtig patron i kirken, hvilket også betød et generelt kollaps af den offentlige sygepleje og fattighjælp.

---

¹³² Greene 1992, s. 119.

¹³³ Bjerregaard 2008, s. 218.

Privat eller offentlig badstue?

Badstuerne bliver i middelalderens testamenter ofte brugt som pejlemærker, men fra 1600-tallet kender vi eksempler på flere "badstuegårde", som ligeledes bliver brugt som pejlemærker. Vi kender dem fra København, hvor vi har haft Strandbadstuegården og Vommebadstuen¹³⁴. Disse pejlemærker viser også, at badstuer måtte have været institutioner med prestige, når disse "badstuegårde" fremhæves i officielle dokumenter. Der er også tale om private badstuer, når der enten nævnes stenhuse i sammenhæng med kongeslotte, og når testamenter nævner dem som del af stort arvegods. Private badstuer er højst sandsynligt knyttet til konger og andre velbårne. De har haft egne badstuer men har bestemt også gjort ivrigt brug af byernes offentlige badstuer. Det er ikke usandsynligt, at der har været et overlap mellem offentlige og private badstuer. I det førnævnte testamente fra 1269, hvor Ærkedegn Erland testamenterer sit jordegods, inkluderende en badstue, til Sankt Laurentii Kirke i Lund¹³⁵, skulle badstuen efter hans død bruges af kirken til byens fattige. Badstuen får en offentlig funktion efter ejerens død og må højst sandsynligt have haft en vis kapacitet, hvis alle byens fattige skulle have gjort brug af den på bestemte dage.

De offentlige badstuer var drevet som private foretagender og ofte med stor økonomisk gevinst. At Dronning Christines badstue i Odense også var tilgængelig for offentlig brug, er ikke nogen overraskelse. I Stockholm var landets konge, Gustav Vasa, ejer af en stor del byens offentlige badstuer, hvor han fik indkomsten fra en femtedel af dem¹³⁶. Badstuen i Store Heddinge bliver nævnt i testamentet med en årlig indkomst på otte mark som er en indtægtskilde på lige fod med ejerens andre møller og gårde¹³⁷. Fra de første benævnelser af badstuer i kilderne får man et indtryk af, at badstuer også har fandtes privat, men mest i samfundets øvre lag. Fra den første benævnelse hos Saxo til de tidligste benævnelser i testamenterne, er det klart, at badstuer ikke kun var et offentligt foretagende.

I kildernes støder man en sjælden gang på stenhuse med badstue. Troels-Lund skærer dem over én kam og mener, at stenstue er synonym med badstue, hvilket ikke er rigtigt. Konteksten af et stenhus ser ud til at indikere, at der er tale om et privat hus, formentlig hos en velhaver, hvor badstuen blot har været en del af ejendommen. I 1335 lyder et skifte mellem en

---

¹³⁴ Bruun 1887, s. 50.

¹³⁵ Testamenter fra Danmarks Middelalder, s. 18.

¹³⁶ Carlsson 1947, s. 117.

¹³⁷ Diplomatarium Danicum 2. rk. 1. bd., nr. 333.

borger og hans svoger i Roskilde bl.a. på et stenhus i Morsø med en tilhørende badstue¹³⁸: "cum omnibus attinenciis suis. silicet domo lapidea. balneo et quibusuis aliis libere suis usibus et beneplacitis deputata." Overstat bliver det: " med alle dens tilliggender, nemlig stenhuset, badstuen og alt andet, frit henlagt til hendes brug- og rådighed." Der er tale om en velhaver, da der i testamentet også nævnes landejendom med indtægt i fire andre landsbyer. Ligeledes i Ribe ejedes en gård af den afdøde borgmester i 1403. Gården var kaldt "Badstoue broostowe" og giver en klar indikation af et stenhus, da alle "lapides super eodem", dvs. "sten på samme gård", overdrages til byen¹³⁹.

I Køge opstod en retssag i forbindelse med badstuen hos den kendte borger og byrådsmedlem Mads Ravn i 1625. Badstuen lå nederst i hans gård, og vandet fra den løb ind i naboens spildevandsrende, hver gang Mads Ravn og hans familie tog bad. Normalt ville der være en fordel ved at have en badstue nær et vandløb, så spildevandet kunne løbe direkte i den og blive ført væk, men i dette tilfælde løb spildevandet først igennem et hul i rækværket ind til naboejendommen¹⁴⁰. Naboen krævede erstatning for skaden, som vandet havde påført gennem årene, men fik desværre ingen medhold. Fra 1651 findes en vurdering af en borgers stenstue i Rådhusstræde i Køge, der har en lille badstue, som kun var et "væggerum bred og fire alen langt" ¹⁴¹. Et væggerum, svarer i dag til et fag, ca. halvanden meter, der er målet af mellemrummet mellem to bindingsværksstolper på bindingsværkshuse. Badstuen har ligget "næst ved stuen ud til haven", som har været husets bagsiden¹⁴². Vi har at gøre med et meget lille rektangulært kammer. Der har desuden været en kakkelovn og en "svedebænk"¹⁴³, hvilket der kun lige akkurat må have været plads til i det lille kammer. Det bliver tydeligt, hvordan kammeret har været brugt som "sauna", som vi kender det fra den typiske badstue, selvom det er meget mindre end eksempelvis Mogens Tuesens badstue. Der må derfor være tale om en badstue, der højst sandsynligt kun har været brugt privat, da størrelsen ikke ligner den fra kendte offentlige badstuer, og den begrænsede adgang på badsiden af en privat ejendom gør det usandsynligt, at den har været brugt af mange mennesker.

Ligesom i Køge kendes også eksempler på gårde med badstue i 1600-tallet fra København. I 1610 køber kongen en gård på Nytorv, hvor en borger sælger sit skøde, som ligger

---

¹³⁸ Diplomatarium Danicum 2. rk. 11. bd., nr. 234.

¹³⁹ Dansk Center for Byhistorie. "Ribe, 21. April 1403."

¹⁴⁰ Børge Greens optegnelser 1. Bd. 2. Del, s. 55.

¹⁴¹ Børge Greens optegnelser 5. bd 3. Del, s. 198a.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid.

"wed det Ny torff, med des tilliggende haffue och en badstue staaende udi haffuen"¹⁴⁴. Badstuen til denne gård har altså været en fritstående bygning i haven, hvilket godt kunne tyde på en privat badstue som stenstuen i Køge, hvor den lå ud til haven. I 1679 sælges en gård, der lå ud til, hvad vi i dag kender som Højbro Plads. Skødet nævner, at der omkring køkkenet var en trappe, der ledte op ovenpå, og deroppe lå et "lidet rum som badstufue hafuer werit". Badstuen er på dette tidspunkt fjernet, men det er en ret vigtig kilde, da den er det eneste eksempel i Danmark, på en badstue på en etage over stueniveau i en almindelig gård i byen.

Kongelige badstuer

De kongeligt ejede badstuer synes ignorerede i anden forskning, som hos Michael Manøe Bjerregaard og Hugo Mathiessen, også selvom disse badstuer i høj grad er repræsentative for datidens badstuevæsen, da de både dukker op i kilderne som private og offentlige badstuer. For konger måtte der også have været prestige i en privat badstue. I Dronning Christines Hofholdningsregnskaber får vi indblik i, hvordan dronningen både har lavet investeringer og omfattende reoveringer af sin badstue i Odense og tilmed givet sjælebad til fattige¹⁴⁵. I 1511 bliver der sat to nye vinduer i hendes badstue samt en ny lås, hængsler til døren, en bæk, en ny vinduesbue, et helt nyt brolagt gulv og en ny kedel¹⁴⁶. Der er enten tale om en totalreovering eller et komplet nybyggeri af en badstue. Hun havde brug for ikke kun at dele ud af sjælebade men også at have sin egen badstue til det.

Her kan man passende nævne Danmarks eneste anden badstuebygning, det kendte badstueslot, der står ved Frederiksborg slot og blev bygget af kong Frederik d. IV i 1581. Om noget må den jo siges at repræsentere en herskabelige badstuekultur. Underligt nok er denne badstue næsten ignoreret hos Michael Manøe Bjerregaard og kun vist som billedeksempel på en badstue hos Troels Troels-Lund. Christian d. IV nedlagde dog badstuen i badstueslottet men byggede til gengæld nye badstuer andre steder. På Rosenborg Slot blev en badstue bygget ind i stueetagen. Den blev dog nedlagt af Frederik d. IV i 1705-1706. Han byggede også et badstuehus i Tisvilde nær Helene Grav, så han selv, og besøgende af finere herkomst, kunne overnatte¹⁴⁷. Vi ved, at den berømte læge og forsker Ole Worm overnattede i dette hus i 1647, men der er desværre ingen rester af bygningen den dag i dag.

---

¹⁴⁴ Københavns Diplomatarium, s. 566.

¹⁴⁵ Se side 30.

¹⁴⁶ Dronning Christines Hofholdningsregnskaber s. 8 & 372-374.

¹⁴⁷ Vejby-Tibirke Årbog 1983, s. 4.

Mange ville nok ikke opfatte disse senere kongelige badstuer som repræsentative for den middelalderlige badstue, hvilket på sin vis er rigtigt, da de periodemæssigt er kommet til meget sent. Men de er trods alt bygget i en tid, hvor de offentlige badstuer fra middelalderen fortsat levede videre, og de kan fortælle os noget om en tid, hvor private bygninger stadig blev mere prominente, og hvor badstuerne blev bygget i stor stil i disse huse. Det viser, at alle, fra toppen til bunden af samfundet, har brugt badstuer fra start til slut. I samfundets øverste lag var der i hvert fald ikke tegn på, at badstuer stoppede med at blive brugt og bygget før omkring år 1700.

Badstuernes tilbagegang

Badstuernes tilbagegang skal i hvert fald ikke knyttes til relationen mellem sociale lag. Både Bjerregaard, Troels-Lund og Tuchen nævner en øget privatisering som en af årsagerne til badstuernes tilbagegang¹⁴⁸. Dette argument er hos Bjerregaard knyttet til et øget antal kilder, der nævner badstuer hos privatpersoner relativt til antallet af benævnelser af offentlige badstuer, der ændrede sig omkring reformationen. Men der er det vigtigt at have for øje, at de fleste af middelalderens benævnelser af badstuer knytter sig til især sjælebade, et fænomen der forsvinder med reformationen. Det har betydet, at en af de vigtigste kildeindgange til badstuer er forsvundet. Antallet af kilder til badstuer i middelalderen er i forvejen små, så derfor kan deres antal ikke bruges til at bestemme antallet af private badstuer i forhold til de offentlige badstuer. Der har bestemt været mindre badstuer kun til privat brug, men generelt tyder det på, at der i flere tilfælde kunne have været et overlap mellem private og offentlige badstuer. Når der ikke er noget, der tyder på, at denne sammenhæng findes, så må andre praktiske og større kulturelle bevægelser for hele samfundet have haft betydning.

Syfilis

Badstuernes tilbagegang er det mest komplicerede aspekt af badstuernes liv at få kortlagt. Manglende kilder og modstridende beskrivelser fra samtiden peger på vidt forskellige tendenser i datidens samfundssyn på badstuer. Både Bjerregaard og Seeberg ser på to samtidige teologer

---

¹⁴⁸ Bjerregaard, s. 235, Troels-Lund, s. 325, Tuchen, s. 25.

med hver deres perspektiv på badstuer. Den ene henviser til, at badstuerne er gavnlige og kan bruges medicinsk, imens en anden ser badstuernes som moralsk forkastelige.

Bjerregaard lægger sig primært op ad to kilder i sit argument: Povl Helgesen og Peder Palladius, der begge levede i første halvdel af 1500-tallet. Povl Helgesen var teolog, der i sin lærebog om håndtering af syge mener, at sygdomme spredes i badstuer, bl.a. fordi folk står for tæt sammen. Peder Palladius var biskop for Sjælland og en af tidens mest indflydelsesrige reformatoriske teologer. Disse to mænd giver et godt indblik i, hvordan religiøse figurer har anskuet bad og badstuer i deres samtid. Det er dog problematisk kun at læne sig op ad disse to kilder, da deres tidsmæssige placering er i starten af 1500-tallet. De levede under en bølge af syfilis og frygten for denne, men når meget tyder på, at badstuer stadig eksisterede 100 år efter, at disse mænd afgik ved døden, så er der brug for senere kilder, der giver udtryk for en fortsat tilbagegang hos badstuer.

Peder Palladius

Palladius visitatsbog bestod af hans egne noter i forbindelse med hans arbejde med at holde opsyn med kirkerne på Sjællands stift¹⁴⁹. Kun to gange nævner han badstuer. Første gang beskriver han en tendens, hvor badstuer forsvinder på grund af syfilis (pokker), og anden gang bruger han dem i rammen om et ordsprog, der skal beskrive katolske præsters dårlige adfærd. Ud fra Bjerregaards og Seebergs tolkninger af Palladius' synspunkter er badstuer og syfilis kædet sammen med samtidens moralske forfald. Denne tolkning læner sig op ad den første benævnelse af en badstue: "den tid de Franzoske løssactige noder, oc facter i Klæder oc seder, bleffue indførde her i Riget, da komme de Paacker der fra her ind i Riget met, oc henge end nu fuld hart ved, oc det vaar i min Barndoms tid, huor faare mand maatte ødelegge almindelige Badstuer alle vegne, som den Badstue i min fødeby Ribe, vaar end nu aldrig optagen siden..."¹⁵⁰. Om noget må man sige, at dette citat bekræfter, at der har været en sammenhæng mellem syfilis og badstuelukninger. I visitatsbogen fra 1543 kritiserede Palladius den katolske kirke for ikke at lade præster gifte sig, da det blot leder til et usædeligt syn, når du så "en graamunch i bröllup, det var som en hund vaar kommen i en badstuffue, wuj helludtz folch motte iche ind i Pilatus huss"¹⁵¹. Det er vigtigt at notere, at der her ikke er tale om en kritik af badstuer. Det egentlige vidensobjekt i kilden er den adfærd, der knyttes til den katolske kirkes

---

¹⁴⁹ Palladius, 5. bd., s. 109.

¹⁵⁰ Palladius, 4. bd., s. 48.

¹⁵¹ Palladius, 1. bd., s. 107.

retningslinjer. Badstuer bliver aldrig diskuteret og indgår blot som rammen i et billedsprog, der skal beskrive den dårlig adfærd, der opstår heraf.

I det første citat om Ribe badstue taler Palladius om dårlig moralsk adfærd importeret fra Frankrig. Klæder og sæder havde medført, at syfilis var kommet til landet. Derfor måtte man lukke badstuen, der af samme grund ikke kunne åbnes igen. Syfilis holdt fat, og det blev den ved med på grund af samtidens adfærd og moral. I sin formaning til den kristne læser skriver han videre om, "hvad for Straf der er kommen ind i Danmark efter løsagtige Klæder, Adfore og onde Sæder"¹⁵². Med "Straf" mener han de forskellige sygdomme, der også indebærer "den hispaniske Skab", der også er en venerisk sygdom¹⁵³. Når han mener, at katolske normer resulterer i syndige præster, så er det klart, at badstuer bliver set som et hjemsted for denne usædelighed. Billedsproget med hunden i badstuen lægger op til, at der er sket udskejelser i en badstue, men ikke at badstuen i sig selv har været et problem. Det er derimod pga. dårlige katolske praksisser, der opstår som et resultat af tvungen cølibat. Han giver mere et indtryk af, at badstuer blev misbrugt på grund af folks elendige moralske adfærd, der syntes i frit fald i hans samtid. De normer, der kom ud af "det ugudeligg paffuens folch", gjorde kirkens folk til syndige mennesker og skulle afskaffes. Udover det kom nye amoralske sædvaner til, igen sydfra, og fra lande der denne gang, som i dag, var katolske og stod i modsætning til de reformatoriske lande i nord¹⁵⁴. Badstuen i Ribe forsvinder på grund af disse importerede normer og ikke i forbindelse med en reformatorisk trang til at begrænse usædelig omgang.

Povl Helgesen

Med Povl Helgesen tager Bjerregaard udgangspunkt i hans lærebog om håndtering af syge mennesker. Her noterer Bjerregaard, at Povl Helgesen ikke ønsker at fjerne badstuer, men derimod lave flere, således at ikke alt for mange bader i samme badstue. "Thi wore thet saa farligt som mandt wille at alle menniskir schulde badis vdi een badstoffue," og han fortsætter "Thi schulde ther være atskillige bastoffuer i then menighet som er skickelig, saa att siwge oc karske bade icke tillhobe vdi eet hwss."¹⁵⁵ Men det er værd at bemærke, at citatet er taget fra et afsnit om pleje af syge mennesker på hospitaler, i den kontekst at "wele forsamble, atskillige kranckhedt wdi

---

¹⁵² Palladius, 5. bd., s. 109.

¹⁵³ Ibid.

¹⁵⁴ Feldbæk 2010, s. 72.

¹⁵⁵ Povl Helgesen 3. bd., s. 12.

eet hwss"¹⁵⁶. Helgesen læner sig op ad ideen om, at badstuer skal bruges til sygepleje og ikke almindelig offentlig brug. I hans asketiske synspunkt står badstuerne allerede som et problem i forhold til, hvordan bade bruges mest fornuftigt og sædeligt. Han har nok ikke set den almene brug af badstuer som god moralsk adfærd.

Modsat Bjerregaards tolkninger af disse to kilder, så tyder det faktisk ikke på, at der er et specielt negativt syn på badstuer hos de to teologer. Gennemgangen af disse to eksempler lægger i hvert fald ikke op til, at syfilis kunne være en årsag til, at man lukkede badstuerne. Der er et problem i, hvordan man vender sammenhængen mellem årsag og resultat i læsningen af kilderne. Disse mænd ser ikke badstuerne som problemet i spredningen af syfilis, men derimod at syfilis skaber et problem hos folk i forhold til, om de kan bruge badstuerne. Det er klart, at samtidens mennesker så, at sygdomme kunne brede sig i badstuer på grund af folks nærhed i dem. Men badstuerne i sig selv står ikke i et negativt lys, og det kan kun bekræfte, hvorfor der har været et fortsat brug af badstuer helt op i 1700-tallet. Man vidste godt, at badstuer i sig selv ikke var et problem, men som Palladius selv beskriver: Hvorfor badstuerne forsvandt, lå måske i folks adfærd.

Bjerregaard og Troels-Lund kommer meget kort ind på ændrede moralske normer som havende et medansvar for badstuerne tilbagegang. Bjerregaard hentyder til, at befolkningen blev mere blufærdig, og man forsøgte at gemme kroppen væk¹⁵⁷. Troels-Lund henviser til en anden ældre historiker, Ludwig Heffner, der beskriver, hvordan prostitution og ballade var almindeligt ved de franske badstuer. Det endte med et dårligt omdømme og nogle hårde nedlukninger i løbet af 1500-tallet. Troels-Lund mener, at det også måtte være gældende i Danmark uden at hæfte særligt herfor. Han gør brug af samme citat af Palladius, som vi gennemgik ovenfor, i et forsøg på at bringe det franske fænomen ind i en dansk kontekst. Bjerregaard har formentlig fået samme tolkning af Palladius fra Troels-Lund. Man kan nok ikke bruge denne kilde til at koble den samme skepsis for badstuerne i Frankrig til Danmark. Hvorfor det er tilfældet, kommer jeg ind på senere. Begge forskere bruger kilden til at tolke en generel skepsis mod badstuer, især efter at syfilis kom til.

---

¹⁵⁶ Ibid.

¹⁵⁷ Troels-Lund 2 bd., s. 326.

Et forværret omdømme

I forskningen får syfilis som sagt ofte skylden for et dårligt omdømme omkring badstuerne. Gennem denne opfattelse knyttes badstuerne igen til deres rygte som steder, hvor seksuelle udskejelser fandt sted: Engelske forfatter Virginia Smith, skriver i sin analyse af badstuer i middelalderen at; "Hot baths never lost the taint of the brothel pinned on them by puritans for the good reason that they were the favourite - indeed licenced - places of sexual seduction..."¹⁵⁸. Blandt disse udskejelser var ikke mindst prostitution, der ifølge engelsk forsker Virginia Smith, fandt sted i både Frankrig, England og til dels Tyskland.

Hun henviser ikke til mange kilder fra engelsk jord men primært til historikerne, Vigarello og Jacques Rossiaud. Begge er franskmænd, der tager udgangspunkt i franske kilder. Der har sikkert været et overlap i badstuekulturen, men det er vigtigt at spørge sig selv til hvilken grad. Når man læser om prostitution i badstuerne, kan det være svært at konkludere, hvor udbredt det egentlig har været, og om det overhovedet har fundet sted andre steder end i Frankrig. Begge forfattere kan bekræfte, at badstuebordeller har fandtes i Frankrig. De har dog begge en tendens til at brede de franske tilstande til de omkringliggende lande, selvom det her kan være svært at finde tilsvarende eksempler. Meget tyder på, at der er fra disse to franske forskere, der er kommet en udbredt opfattelse af, at badstuer i middelalderen næsten lige så ofte fungerede som bordeller.

Rossiaud beskriver prostitution i badstuer med udgangspunkt i kilder fra Avignon, Dijon og Lyon. Vigarello tager udgangspunkt i Dijon, Paris og Péronne¹⁵⁹. De badstuer, hvor de faktisk bekræfter, at prostitution har fundet sted, er fra Besançon, Dijon, Lyon og Avignon. Alle tre er byer, der både kulturelt og geografisk ligger inden for det samme område. Rossiaud henviser til en fortegnelse over møblerne i en badstue i Avignon, hvor der blev fundet senge i alle rum men ikke et eneste badekar¹⁶⁰. Noget kunne derfor tyde på, at dette var en måde, hvorpå bordeller kunne finde på at skjule sig som badstuer. I et andet eksempel henviser han til en kritik nedskrevet af den fransk-katolske prædikant Michel Monet i 1500-tallet, hvor der rettes skarp kritik af badstuerne i Tours som værende de rene bordeller, " nec est distinctio viri et mulieres, domina burgense vadit ad stuphas et ancilla sequitur et scit quis ibi se debet invenire. O mulier... non maior honorem inde habet quod si esset in pleno lupanari". Monet kritiserer samtidens kvinder, der er blevet svære at skelne fra de prostituerede kvinder, når de går sminkede og forfængeligt klædt¹⁶¹. I citatet siger

---

¹⁵⁸ Smith 2007, s. 178.

¹⁵⁹ Rossiaud 1988, s. 6.

¹⁶⁰ Ibid.

¹⁶¹ Rossiaud, s. 150.

han, at der hverken er forskel på mænd og kvinder. Borgerkvinder går ned og bader med deres tjenestepiger i den lokale badstue, men der er ikke nævnt noget om prostitution i denne sammenhæng. Dette er altså blot en kritik af samtidens usædelige adfærd fra en samtidig religiøs prædikant, og det kan derfor ikke bekræftes, at prostitution har fundet sted i badstuerne i Tours.

Vigarello er nok den franske forfatter, der er oftest citeret i artikler og bøger om middelalderlige badstuer¹⁶². Hans første kilde, som nævner prostitution, er fra Péronne, hvor man lavede en lov, der forbød prostituerede at forlade de kamre, der var bygget til dem ved badstuerne¹⁶³. Om badstuen blot er pejlemærke, eller om der er tale om overlappende erhverv, klargøres ikke. Kilden, som Vigarello bruger mest tid på at beskrive, er en sag fra Dijon, hvor en kvinde straffes med døden. Udover at hun havde udøvet rufferi gennem sin badstue, og brugt badstuepigerne til dette formål, havde hun fået en af sine piger til at forgifte en kvindelig badegæst gennem maden, der var serveret. Derudover havde hun hjulpet til i forbindelse med et røveri mod konen til den lokale greves sekretær.

Sagen skal nok opfattes som unik for samtiden, og måske derfor at den dukker op i kilderne. Når man i datiden så det som vigtigt, så viser det måske, at prostitution i badstuerne ikke var så almindeligt forekommende, som man gør det til. Det skal dog tilføjes, at der omkring ét hundrede år efter denne retssag igen var problemer med en badstue i området, der førte til dens lukning i 1569 efter mange klager fra naboerne¹⁶⁴. Badstuerne i Dijon var ikke altid steder for prostitution. Det antydes i en ordinans fra 1410, at den gade, hvor man byggede badstuerne, nu er blevet et sted for prostitution. Det bekræfter netop, at prostitution ikke altid har fundet sted i denne badstue¹⁶⁵. Der er tale om en bestemt gade i Dijon, hvor prostitutionen fandt sted, og hvor myndighederne slog hårdt ned, når de fik mulighed for det. Ifølge begge franske forfattere, så skyldes badstueres permanente lukning hovedsagligt disse restriktioner og nedslag mod prostitutionen¹⁶⁶, men i virkeligheden var både bordeller og badstuer blot påvirket af datidens tendenser i samfundet. I løbet af 1500-tallet opstod en bølge funderet i en ny sædelighed og kropslighed samt en frygt for syfilis. Der henvises dog stort set altid til de samme eksempler fra Dijon, Avignon og Péronne, når der tales om prostitution i middelalderlige badstuer.

---

¹⁶² Citeret hos bl.a. Büchner, Duerr, Tuchen, og andre relevante forfattere som Mikkel Aaland & Virginia Smith.

¹⁶³ Vigarello 1988, s. 30.

¹⁶⁴ Garnier 1867, s. 31.

¹⁶⁵ Ibid., s. 8.

¹⁶⁶ Ibid., s. 10 & Vigarello, s.31.

I England kan man også henvise til reguleringer af prostitutionen i Southwark, London¹⁶⁷, der blev reguleret på samme vis som i Péronne. Disse reguleringer er henvendt til de prostituerede i byen, der kun har lov til at begå sig i Cock Lane, Smithfield og Southwark. Cock Lane var en enkelt gade inde i byen, Smithfield var en plads uden for bymurene, mens Southwark ligeledes var et område uden for bymuren på sydsiden af Themsen¹⁶⁸. Southwark var angiveligt det mest berygtede af disse områder og kendt for sine badstuer, der drev prostitution. I forordningen er det i hvert fald tydeliggjort, at de prostituerede skal holde sig til husene bygget ved badstuerne i dette kvarter¹⁶⁹. Der skulle endda betales skat for hver kvinde med sit eget kammer, der til gengæld skulle inspiceres af en embedsmand.

Southwark var kendt som et område, hvor der var en del ballade og småtyverier. Men det skal bemærkes, at man også kunne finde prostitueret under dække af andre hverv, der gjorde brug af tjenere og værtinder, så som værtshuse og bryggerhuse¹⁷⁰. Disse var også ramt af de samme reguleringer som badstuerne i Southwark. I Frankrig er der enkelte eksempler på prostituerede, der får deres eget hus styret af en abbedisse. De to eksempler fra Avignon og London, hvor badstuerne får til opgave at huse de prostitueret, har sikkert også været på grund af deres delfunktion som sted med mange sengepladser, der under normale omstændigheder var steder, hvor rejsende og syge kunne overnatte på lige fod med kroer, der under de fleste omstændigheder var ærlige foretagender. Dette ser i hvert fald ud til at have været en måde, hvorpå man kunne regulere prostitution i det nordfranske område og England. Syd på i Avignon fik de prostituerede lov til, i midten af 1300-tallet, at samle sig i lav og skulle dertil klæde sig med et rødt bånd på skulderen. I Toulouse beklagede de prostituerede sig i 1389, da de var pålagt at gå med hvid hætte og bånd. En lignende regulering havde man også forsøgt sig med i London i 1351, men det blev afskaffet i 1381 på grund af bondeoprøret, der gjorde op med den strenge sociale opdeling af samfundet, der havde medført reguleringer af, hvordan folk af forskellig stand måtte gå klædt¹⁷¹. I samme opløb blev en badstue i Southwark nedlagt i kampen mod det flamske monopol på badstuerne i området¹⁷². Dette er interessant, da man også fandt flamske piger i badstuerne i Dijon, i en sag hvor en af pigerne var beskyldt for spionage. Det samme skete i Lyon¹⁷³.

---

¹⁶⁷ Smith 2007, s. 180.

¹⁶⁸ Post 2009, s. 418.

¹⁶⁹ Laughran 1989, s. 8.

¹⁷⁰ Ibid., s. 10.

¹⁷¹ Vosti 2017, s. 22.

¹⁷² Ibid.

¹⁷³ Rossiaud 1988, s. 188-189.

I Lyon kender vi til en enkelt sag om badstueprostitution. Der blev bygget en badstue ved floden Saône i 1471, nær ved Augustinerklosteret. Denne badstue var anvendt til prostitution, da syv-otte "filles publique" opholdt sig der¹⁷⁴, og de blev ligeledes beskyldt for at være farlige for byen, da disse prostituerede var af flamsk afstamning og nemt kunne sejle deres vej ud af byen med båd. Dette gjaldt ligeledes for badegæsterne, der også var af flamsk afstamning¹⁷⁵. Der er et interessant mønster med flamskdrevne badstuer og flamske prostituerede, der i kilderne bliver nævnt i tilfælde, hvor de er forsøgt nedlagt. Noget tyder på, at der i forhold til prostitution ikke er tale om den helt samme skik i hele Europa. I tre ud af fire byer, hvor vores forfattere beskriver prostitution i badstuerne, har der været badstuer drevet af flamske badstuemænd og prostituerede. I eksemplet fra London kunne der måske være tale om en importeret skik grundet flamsk indvandring, der så igen blev nedlagt ved bondeoprøret, hvor en række flamske handelsmænd også blev slået ihjel. Badstuerne blev overtaget af engelske familier, der drev dem videre som bordeller. Tre store familier drev og flyttede deres badstuer, hver gang de blev lukket. Dette vedblev indtil 1505, hvor syfilis fik staten til at lukke alle badstuerne i Southwark¹⁷⁶. I århundrede op til den permanente nedlukning havde området været plaget en kriminalitet, uro og prostitution, og i hele denne periode havde man forsøgt at lukke badstuerne. Syfilis var belejlig, såfremt at man nu kunne slå hårdt ned på badstuerne. Dette har dog højst sandsynligt ikke været for at ramme badstuerne selv men for at ramme prostitutionen i området, da denne både har været præget af kriminalitet og nu også var et problem i udbredelsen af den nye sygdom.

Prostitution i billeder

På trods af det ene eksempel fra Avignon, og på trods af, at han kun nævner middelalderlige badstuer i et enkelt afsnit i sin bog, så har Rossiaud alligevel valgt en middelalderlig illustration af en badstue som forside til bogen¹⁷⁷. Det er en illustration til værket *Factorum et Dictorum Memorabilium* af Valerius Maximus. Disse illustrationer bliver gang på gang fremhævet som kerneeksempler på en middelalderlig badstue, hvor prostitution åbenbart florerer frit, selvom det er et fænomen, der er svært at finde beviser for ret mange steder. Kilder, der fortæller om, hvor almindeligt prostitution er ved badstuerne, kommer først og fremmest fra Avignon, Dijon og

---

¹⁷⁴ Ibid.

¹⁷⁵ Ibid.

¹⁷⁶ Slade. "Chapter 7: The Black Death."

¹⁷⁷ Rossiaud: forsiden til den engelske version af 1988.

Péronne¹⁷⁸. Når man kommer ind i Tyskland, er der ikke noget, der tyder på, at badstuer har haft en særlig tendens som hjemsted for prostitution. Smith bekræfter, at prostitution ved badstuer har fundet sted i Tyskland ved at henvise til et billede fra 1400-tallet¹⁷⁹, der er brugt som forside til både Rossiauds og Vigarellos bøger¹⁸⁰.

Billedet forestiller en badstuescene, hvor par af begge køn bader sammen og får serveret mad, mens der i baggrunden er et soveværelse, hvor en kvinde bliver inviteret i seng af en mand. Billedet er tilknyttet bog ni fra Valerius Maximus' værk, hvor flere badescener finder sted. I bogen er der to fortællinger om Hannibal, mens han var i krig mod Rom. I den ene bog fortælles det, hvordan Hannibal foretrækker at bade privat og væk fra offentligheden, og i den anden bog bliver borgere narret til at forlade deres bys sikre befæstninger, hvorefter de bliver kvalt af røgen og dampen i dens badstue¹⁸¹. I slutningen af 1400-tallet ser det ud til, at motivet med badstuen blev produceret i flere kopier til bogen af Valerius Maximus. Disse manuskripter har derefter igen været kopieret i en stor del af Europa, så når værket også bliver kopieret i Tyskland, er der højst sandsynlig ikke tale om en gengivelse af en tysk badstue. I regionen for motivets oprindelse kan der dog godt være tale om en form for gengivelse af en samtidig oplevelse af en badstue. Motiverne forestiller højst sandsynlig ikke romerske termer, men det skal heller ikke forestille den middelalderlige samtid. Der er med stor sandsynlig tale om en form for middelalderlig badstue, her repræsenteret med en badstue med tilhørende sengepladser, som vi kender dem fra det franske område. At bruge dette som en forsideillustration er ikke bare at omtale et materiale. Men dette materiale er svært bruge i en én-til-én tolkning. Jeg har bidt mærke i, at konteksten undersøgte konteksten af disse billeder.

Prostitution i tyske badstuer

Vigarello observerer, at prostitution har været almindeligt, idet man i mange franske badstuer oplever, at der har været separate kamre med senge¹⁸². I de fleste tilfælde ser det ikke ud til, at man kan bekræfte, om der har været prostitution eller ej. Samtidig kommer han ind på, at flere af disse badstuer fortsat var åbne i løbet af 1600-tallet, hvor de fungerede som badstuehoteller¹⁸³, som især rige besøgte. Her er der en klar funktion knyttet til disse senge, da der er tale om en simpel

---

¹⁷⁸ Rossiaud, appendix 2: Documents, s. 179-204.

¹⁷⁹ Smith 2007, s. 179.

¹⁸⁰ Se fig. 9 i bilaget.

¹⁸¹ Thayer. "Valerius Maximus."

¹⁸² Vigarello 1988, s. 28-37.

¹⁸³ Ibid., s. 22.

overnatning og ikke decideret handel med sex. Büchners bog om badstuer i byerne i Tyrol skaber samme formodning baseret på de franske kilder¹⁸⁴. Han har formentlig draget noget inspiration fra Alfred Martin, der tog sine tolkninger af prostitution fra franske kilder. Da man ikke har mange kilder til, hvad overetagerne har været brugt til, formoder han på samme vis, at der nok har været udbudt andre, måske mere hemmelige, tjenester end blot bad. Birgit Tuchen, der minutiøst har gennemgået de arkæologiske rester af badstuer i Sydtyskland og Schweiz, skriver, at hun ikke har fundet belæg for, at der har foregået prostitution i badstuerne¹⁸⁵. Hun giver dog mange forskellige bud på, hvad overetagerne kan have været brugt til. De kunne bl.a. have været brugt som sociale rum, musikkapeller og bordeller¹⁸⁶, men der er ingen tegn på, at overetagerne og øvrige boligrum i badstuerne skulle have været brugt til hverken prostitution eller andre sociale aktiviteter.

Hun gennemgår badstuerne både ved klosteret i Blaubeuren samt i byerne Crailsheim, Eberbach, Rottenburg og Wangen, og man kan via benævnelser fra 1600-tallet se, at overetagerne både har haft mindst et køkken og et stuerum¹⁸⁷. Udover badet i Eberbach, kan man med sikkerhed bekræfte, at disse kamre har været brugt som boliger til badestuemanden. Man har bl.a. kunnet bekræfte tilstedeværelsen af et soveværelse, et stuerum og et køkken. Det termiske bad i Castell er lidt mere specielt, da bygningen ikke kun været et kurbad for byens beboere men har også kunnet tage imod rejsende, der søgte vandets helbredende egenskaber. Samtidig havde bygningen hele to overetager. Gennem beskrivelser fra 1669 og 1603 ved man, at der i nordfløjen af bygningen har været både stue, kammer og køkken for "fornemme personer"¹⁸⁸. Sengepladser er dermed ikke ensbetydende med, at en badstue har været et bordel, som det ellers antydes hos samtlige førnævnte europæiske forskere.

Tuchen nævner også, at det ikke ville være svært at forestille sig, at badstuen ved klosteret i Blaubauren også kunne have fungeret som overnatningssted for besøgende på klosteret¹⁸⁹. Det kunne godt ligne en slags badstuehotel, og tanken har da måske været den samme som ved badstuehotellerne i Paris, hvor Vigarello selv bekræfter, at disse har haft gæster, der kom blot for at overnatte efter en lang rejse¹⁹⁰. Her kunne man også inddrage regnskaberne fra Danmark, der

---

¹⁸⁴ Büchner, s. 42.

¹⁸⁵ *Ibid.*, s. 99.

¹⁸⁶ Tuchen 1999, s. 99.

¹⁸⁷ *Ibid.*, s. 100-101.

¹⁸⁸ *Ibid.*

¹⁸⁹ *Ibid.*, s. 158.

¹⁹⁰ Vigarello 1988, s. 23.

bekræfter, hvordan både konger og adelsfolk har rejst rundt, og hyppigt brugte badstuer i de byer, de kom frem til. Dertil har vi hofregnskaberne fra 1692, hvor en badstuemand opvarter en af kongens syge lakajer i sit hus i Kolding. Det har nok givet god mening for nogle badstuer også at tilbyde sengepladser til både syge og rejsende.

Der er ikke tvivl om, at prostitution i badstuerne har fundet sted i enkelte tilfælde, som med episoden i Dijon. Rossiaud og Vigarello læste kilderne fra Garnier, som bekræftede dette, og har derefter forsøgt at gå i dybden med emnet, tilføjet nye kilder og bredt tanken til andre dele af Frankrig. Måske er der tale om, at prostitution i badstuerne kunne være et fænomen knyttet til et bestemt geografisk område. Man kan bekræfte forskelligartede brug af badstuer hos den franske adelsmand og forfatter Pierre de Bourdeille, der i 1500-tallet besøgte nabolandet Schweiz og undrede sig over, hvordan mænd, kvinder og børn badede nøgne og ublufærdigt sammen i badstuer. Meget tyder dog på, at forskere har været for ivrige i deres undersøgelser af netop prostitution. Dette har resulteret i, at prostitution i badstuer er blevet pustet op og sidenhen taget en plads som et helt grundlæggende eksistensvilkår for badstuer, selvom der måske i virkeligheden kun er tale om få særlige tilfælde, der er baseret på geografiske omstændigheder og det enkelt bystyres reguleringer. At man generelt lukker badstuer, fordi der har været tale om bordelvirksomhed, er der ikke rigtig noget, der tyder på.

I konkurrence med barbererne

Økonomiske tab er af Bjerregaard anset som en af de vigtigste faktorer i diskussionen om badstuernes tilbagegang. Det var ikke kun konkurrencen mellem bartskærere og badstuemænd, der kunne udgøre en risiko for badstuernes indtjening. De økonomiske tab er et resultat af flere forskellige kulturelle aspekter, først og fremmest som en indirekte konsekvens af syfilis, der medførte, at kunder undgik badstuerne. Mange midlertidige lukninger, kombineret med det svigtende kundegrundlag, medførte badstuernes endelige død, og det er måske heller ikke helt forkert.

Man kunne blive barberet af badstuemanden men også af professionelle uden for badstuerne, som formentlig har været ophav til det mere specialiserede barbererhverv. Udover at badstuer og klostre har taget sig af syge, har kirurgi primært været en bartskærers arbejde. Det var så almindeligt at bartskærerne tog sig af brækkede ben og kirurgiske indgreb, at kilderne omtaler udbetaling til al slags kirurgisk arbejde som bartskæreløn. Det forekommer især

almindeligt gennem personlige regnskaber og kongelige hofregnskaber¹⁹¹, hvor bartsækæreløn ser ud til at være en fast udgift. I Sophie Brahes private regnskaber er der betalt til en bartsækærer, der har skinnelagt et brækket ben¹⁹², og til sygdom køber hun ofte medicin og destilleret vand fra en læge i København¹⁹³. I 1630'erne har hun betalt en læge for at have "kureret" hende selv og hendes børn¹⁹⁴. Ligeledes står der i regnskaberne hos Christian d. V, hvordan en bartsækærer har "kureret" en af kongens lakajer¹⁹⁵. At blive kureret betyder formentlig bare helbredt, hvilket nok dækker over mange ting. Men det tyder på samme tid på, at lægehjælp, medicin og kirurgi alle har været bredt funderet, også i forhold til hvem der gjorde arbejdet. Om det er en læge eller en bartsækærer har nok ikke haft den store betydning, så længe de kunne udføre arbejdet. Ligeledes blev der i 1711 uddelt et legat til en bartsækærer og badstueemand ved navn Johan Strutz¹⁹⁶, der var modtager af et de Friers Legat, og som på samme tid også er en af de sidste benævnelser af en badstueemand, vi har i Danmark.

Det kongeligt hof har haft nytte af de samme mestre i privaten til klipning og kirurgisk arbejde. På samme måde som de fleste af os i dag også har en fast frisør og egen læge. Til tider bliver bartsækærere nævnt ved navn og over flere omgange, som i Christian d. III's rentemesterregnskaber, hvor Poske Bardskier, bosat i Kolding, var fastansat som kongens kirurg og barber¹⁹⁷. Til tider nævnes han ikke engang ved sin stillingsbetegnelse som bartsækærer, men blot som Poske, hvilket får det til at lyde som om, han har haft et nært forhold til det kongelige hof. Når bartsækæreløn bliver nævnt som uafhængig udgift, så er der som regel specifikt tale om forbindinger af sår og skader samt andre kirurgiske indgreb. Hos Christian d. III er der flere gange uddelt bartsækæreløn i staldene. To gange får stalddrengene bartsækæreløn, og en enkelt gang bliver stalddmesteren betalt for en bartsækærers arbejde¹⁹⁸. Det skulle ikke undre nogen, at der har været mange ulykker, når man har arbejdet med heste. Stalddrengene har altid været tilstede og har måske været vandt til at hjælpe, når bartsækærer eller læge ikke var i nærheden. For nu at gøre forvirringen total, så bliver bartsækærelønnen til en staldevend kaldt

---

¹⁹¹ Fr. II & Chr. V s. 290.

¹⁹² Sophie Brahes Regnskabsbog, s. 58.

¹⁹³ Ibid., s. 48.

¹⁹⁴ Ibid., s. 174.

¹⁹⁵ Fr. II & Chr. V s. 290.

¹⁹⁶ Personalhistorisk tidsskrift 3. bd. 2. hft., s. 86.

¹⁹⁷ Chr. III Rentemesterregnskaber 2. bd., s. 65.

¹⁹⁸ Ibid., s. 217.

for lægeløn i Dronning Christines regnskaber¹⁹⁹. Igen viser det, at der må have været overlap mellem badstuemænd, bartskærere og læger.

Ligesom badstuemænd, så har bartskærerne fungeret som en slags læger men under andre forudsætninger, da bartskærerne ser ud til mest at have arbejdet med kirurgi. Meget tyder på, at der har været et stort overlap mellem de to håndværk. Udover de nævnte eksempler, så giver kilderne også et lille hint til, hvordan ordet bardskære ofte er stavet. I kilderne bliver ordet stavet på mange forskellige måder, men oftest bliver det skrevet som badskær, hvilket stadig er en mulig stavemåde i dag. Det kunne igen tyde på et overlap mellem de to erhverv, både i ordlyd men også i hvilket håndværk, de udfører. Som sagt kan vi se ud fra billeder, at gæster har kunnet blive barberet i badstuen. Overlappet mellem de to erhverv viser sig tydeligt i 1528, hvor vi fra Flensborg kender et "batstauer barberer" lav²⁰⁰. Mellem 1379 og 1515 ser det ud til, at badstuemænd i Flensborg var en del af Skt. Gertruds gilde. Dette gilde bestod af en broget sammensætning af håndværkere, lige fra diverse smedje til fiskere og møllerejere. Det havde, som det eneste gilde, ud af de otte gilder i Flensborg fra 1400-tallet, badstuemænd som medlemmer²⁰¹. Det kan derfor ikke være svært at forestille sig, at badstuemænd og barbere var gået sammen om at danne et nyt lav omkring reformationen, hvor store samfundsmæssige omvæltninger fandt sted.

Dette overlap har været et problem længere oppe i tiden. Når vi ser en opblomstring af bartskærelav rundt om i Europa og i de danske områder, så er det ikke kun et tegn på øget forbrug og professionalisering af barbere, men også en øget udspaltning fra de opgaver, som badstuerne tidligere har udbudt. Man ser uafhængige bartskærelav i Flensborg i 1515²⁰², København i 1525²⁰³, og i Malmø kendes et uafhængigt bartskærelav fra 1544²⁰⁴. I hvad der viser sig at være en af de sidste benævnelser af en badstuemand i Danmark, bliver der i København i 1726 udstedt en særlig tilladelse til *barkskierlavet*, så en bader kunne få lov til at udøve kirurgiske indgreb²⁰⁵. En badstuemand havde måske evnerne til at udøve en bartskærers arbejde, men førsteretten lå hos bartskærerne og deres lav.

---

¹⁹⁹ Dronn. Chr. Hofholdningsregnskaber, s. 16.

²⁰⁰ Flensborgense Diplomatarium 2. bd., s. 216.

²⁰¹ Flensborgense Diplomatarium 1. bd., s. 101.

²⁰² Flensborgense Diplomatarium bd. 2, s. 111.

²⁰³ Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen bd. 2, s. 399.

²⁰⁴ Malmø Rådstueprotokol, s. 278.

²⁰⁵ Københavns Diplomatarium, s. 676.

Nye regler gjorde det nemlig forbudt for badstuerne at udøve bartskeerernes arbejde. Det er interessant at bemærke denne tendens med udspaltningen af roller, der er blevet mere tydelige med tiden. Badstuemanden og bartskeereren ser ud til være to håndværkererhverv, der er ca. lige gamle. I al den tid de har eksisteret, har der været et overlap omkring, hvad badstuemænd og bartskeerere har udbudt i forhold til hjælp vedrørende skader og sygdom. Eksempler på samme tendens kan man også finde i Virginia Smiths bog *Clean*. Hun noterer, at bartskeerere fik monopol på at pleje seks sygdomme²⁰⁶ og ekskluderede alle andre, der havde mulighed og erfaring. Samme regler kom til i Frankrig²⁰⁷, hvilket tyder på tilsvarende tendenser for badstuerne forsvinden i det meste af Vesteuropa. At kirurgi med tiden blev forbeholdt bartskeerere har formentlig været en faktor, der har været med til at indskrænke antallet af badstuer, da kunder, der tidligere skulle barberes eller helbredes for skader eller andre dårligheder, ikke længere gik til badstuemanden. Det har været et økonomisk tab, der dermed har bidraget til tilbagegangen i antallet af badstuer.

Nye badevaner

Ifølge Garnier lukkede den sidste badstue i Dijon i midten af 1600-tallet²⁰⁸. I 1692 skriver den franske bartskeerer Nicolas de Bégny en guide til Paris, hvor byen er beskrevet, som var der kun et lille antal badstuer, eller "des Etuves de l'ancien usage", "ovne af den gamle brug", hvor almindelige folk ville komme for at få behandlet reumatisme²⁰⁹. Han beskriver, hvordan disse badstuer var brugt til at helbrede alverdens smerter og lidelser, og særlige svedeovne var blevet designet i en lokal urtehave til formålet. Selv i Frankrig, med dens strengere greb om badstuer, værdsatte man stadig dens sundhedsmæssige fordele helt op til omkring år 1700. Men ud fra disse franske kilder er der meget, som tyder på en tendens, der udmønter sig i et ændret syn på svedebadet. Det tyder på, at der har været en hurtigere afskaffelse af badstuerne i Frankrig end i Nordeuropa. Troels-Lund nævner en omrejsende franskmand, der besøgte Stockholm i 1635, som bemærker, at badstuer stadig bruges i stor stil, og at både mænd og kvinder er ublu²¹⁰. Over lange geografiske stræk er der forskelle i skik og brug, men dette er i lige så høj grad tegn på,

---

²⁰⁶ Smith 2007, s. 182.

²⁰⁷ Ibid.

²⁰⁸ Garnier 1867, s. 30.

²⁰⁹ Blegny 1878, s. 183.

²¹⁰ Troels-Lund 2. bd., s. 320.

at en udvikling på europæisk plan ikke var nået frem til Stockholm endnu, og dette er måske præget af nye vaner i forhold til blufærdighed.

Troels-Lund mener, at det endelige knæk for badstuerne kom med den tiltagende brug af linned²¹¹, der blev mere og mere udbredt og var nemt at gøre rent. Samme tanke gør sig gældende hos Vigarello, der mente, at det øgede forbrug hang sammen med, at man ikke ønskede, at sygdomme skulle infiltrere gennem huden²¹². Men at sygdomme skulle kunne infiltrere huden, har man ment helt fra oldtiden, og det har hidtil ikke stoppet folk fra at bade. Han hæfter sig dog stadig ved, på samme vis som Troels-Lund, at der var et markant øget forbrug af linned, der i franske kilder kan ses i forbindelse med sved. Francois Rabelais skrev i sin berømte bog *Gargantua* (1540) om et tennis-spil, at når spillerne blev færdige med spillet, tørrede de sveden af og skiftede skjorte, før de gik til aftensmad²¹³. Den indflydelsesrige franske læge Laurent Joubert laver en allegori i sin bog *Erroures Populaires*. Han skriver, at det burde være lige så naturligt at skifte sine børn, som det er at skifte skjorte, hvis man har svedt efter hårdt arbejde²¹⁴. Sved er i renæssancen tydeligt set som beskidt, og man vasker det ikke af med vand men derimod med rent tøj. Det er ikke usandsynligt, at der har fundet en kulturændring sted i forhold til beklædning, da den er opstået parallelt med syfilissens fremkomst og kunne have medført et ændret syn på krop og seksualitet.

Jean Goulin (d. 1799) skrev *Médecin des Dames* i 1771, hvor han anbefalede kvinder at gøre deres badevand grumset med mandelvand, således at man kunne være nøgen, men uden at føle sig nøgen i sit bad.²¹⁵ For overklassen i Danmark var særlige remedier til rengøring af hud og dufte ligeledes blevet det gængse i hygiejnen. Anette Hoff beskrev Karen Rosenkrantz de Lichtenstein og hendes daglige rutiner ud fra hendes regnskaber og dagbøger. Her får man et indblik i en renlighedskultur, hvor man skrubber huden med alverdens midler. Hun skriver ikke noget om, hvor ofte hun tog bad. Dog ved vi, at hun købte sæbekugler, men ikke hvad de blev brugt til. Hun brugte til gengæld store summer på parfumer og mandelklid, som man skrubber på huden for at blødgøre den. Hun var et udendørs menneske, som dertil også blev nødt til at behandle huden med kamferpulver for at se hvid og bleg ud²¹⁶.

---

²¹¹ Ibid., s. 326.

²¹² Vigarello 1988, s. 25.

²¹³ Rabelais 1894, s. 99.

²¹⁴ Joubert 1989, s. 238.

²¹⁵ Duerr 1994, s. 221.

²¹⁶ Hoff 2009, s. 179-186.

Man kunne være ren på mange måder, og vand var ikke den eneste måde at blive ren på. I løbet af renæssancen blev vand i høj grad stadig brugt i lægevidenskaben, som fortsat eksperimenterede med temperaturer og forskellige miksturer, alt imens kurbade i stor stil blev besøgt i håbet om at blive helbredt for alskens lidelser. Men vand var netop anvendt til bestemte lidelser, og i en tid med nye grænser for intimsfæren har dette sikkert været et belejligt argument for ikke at klæde sig af og bade sig ved enhver lejlighed. Dette kunne helt sikkert også have været en selvforstærkende faktor i en tid med øget afstandtagen til bad og nøgenhed. Forklaringen skal måske netop ses i helt almindelig adfærd og opfattelser af renlighed, der formentlig har ændret sig. Syfilis har nok ikke skabt frygt for badstuen, men den har skabt en ny opfattelse af kropsligheden mellem menneske. Forskningen hidtil har overset denne sammenhæng, hvor man i stedet har forsøgt at placere årsagen til badstuernes tilbagegang på problemer med badstuerne selv, selvom der i virkeligheden formentlig er tale om samfundsmæssige tendenser, som har gjort badstuerne urentable i længden. Hvornår der med sikkerhed skete en samfundsmæssig ændring var i tiden op mod 1700-tallet.

Konklusion

Grundet det beskedne kildegrundlag, skal man passe på med at konkludere for meget. Det er tydeligt, at de mange misforståelser i vores opfattelse af middelalderens badstuer nok skyldes de ændrede kildegrundlag i begyndelsen og slutningen af middelalderen. Der er tale om et meget kompliceret kildeteknisk arbejde, hvor arkæologi skal suppleres med skriftligt materiale og mange forskellige metodiske tilgange, som kan variere i antal og type over tid.

I sen-antikken, ved overgangen til tidlig middelalder, var der både en destruktion samt et skifte i produktion og overleveringen af tekstmateriale²¹⁷. Med tiden blev mængden af tekster mindre og indsnævrede sig til i højere grad at være skrevet af kristne lærde, der ofte havde en særlig position i samfundet med forudindtagede opfattelser af bad og vask. Det kan ses i kontrast til kilder, vi har fra den hedenske tid, der indebærer forfattere og historikere som Seneca, Tacitus og Plinius²¹⁸. Kristne forfattere har ikke på samme måde beskrevet badet i den praktiske dagligdag men i stedet fokuseret på, hvordan badet bør indgå i den kristne livsform²¹⁹.

---

²¹⁷ Rohmann 2016, s. 1.

²¹⁸ Ibid., s. 15.

²¹⁹ Ibid., s. 74.

Ved udgangen af middelalderen har der været en ændring i kildegrundlaget efter reformationen. Kildesamlingerne *Diplomatarium Danicum* samt *Repetorium Diplomaticum Regni Mediævalis* og *Testamenter fra Danmarks Middelalder* har i Danmark har været den primære indgang til kilder, der beskriver badstuerne. Disse kildesamlinger har dog en tidsmæssige afgrænsning ved middelalderens afslutning. Desuden blev badstuer ikke længere brugt til religiøs praksis i form af sjælebade. Det betyder, at der er et stort mørkeland, når vi skal finde kilder til badstuerne fra omkring reformationen og frem.

Kildernes begrænsninger

Både på grund af badstueforskningens praktiske og kildemæssige begrænsninger, samt middelalderens uheldige placering som en del af Romerrigets forfaldshistorie, er badstuerne i dag blevet misforstået som steder, der har været ilde set i samtiden, og hvor prostitution foregik i stor stil. Selvom ingen dansk forsker har nævnt, at prostitution har fundet sted i danske badstuer, er det til at fornemme, at fortolkningen af det forværede omdømme stammer fra diskussionen om prostitution i fransk og tysk forskning. Fortællingen om den usædelige badstue stemmer heller ikke overens med det relativt store antal badstuer, der i kilderne ser ud til at være i kirkens eje og drevet på kirkens grund, og som tilmed både har været brugt til at hjælpe fattige samt som køb af aflad gennem testamenter. Set i lyset af at sygdomsbekæmpelse eller et forværret omdømme af badstuerne formentlig ikke er en hovedårsag til, at badstuerne forsvandt, er det ikke usandsynligt, at det skyldtes mere grundlæggende samfundsændringer, der måske slet ikke har noget med badstuerne at gøre. Badstuernes nedgangstid strakte sig over 200 år, fra omkring år 1500 til 1700. Det er en lang periode, hvor man kunne forestille sig, at et samfund havde tilpasset sig disse nye sygdomme og måske indset, at badstuer ikke behøvede at være den store synder. Det faktum, at der stadig fandtes badstuer omkring år 1700²²⁰, viser også, at der ikke kun skulle en generel frygt for udbrud af sygdomme til at knække badstuernes tilværelse. Set i lyset af den nuværende epidemi af Covid-19 i Danmark, så blev alle svømmehaller og saunaer lukket ned op til flere gange, men det har ikke ført til, at man har stoppet med at bruge dem.

---

²²⁰ Ses i eksemplerne på s. 37-40.

Sædelighed og sygdom

Syfilis er ikke en sygdom af epidemisk karakter. Den ramte i hjertet af kropskulturen, hvor det vendte op og ned på den gængse opfattelse af kroppen og omgangen med andre mennesker. Man havde ikke brug for kirkens hjælp til at blive mindet om kroppens synd. Man levede nu i en tid, hvor kropslig nærkontakt havde virkelige permanente konsekvenser. Syfilis har derfor ikke haft en direkte men derimod en indirekte betydning for badstuernes lukninger i form af en hel kulturændring. Det har ført til ændrede kropslige vaner, der også skal ses i kontrast til, at det formentligt blev mere urentabelt at drive badstuer generelt. Først var der en udspaltning af badstuens helbredende rolle i forhold til sygdomme.

Økonomiske begrænsninger

Badstuerne mistede formentlig noget af sit økonomiske grundlag med enden på donationer fra romerkirken, et dalende antal kunder og konkurrence fra bartsråderne. Derudover fremhæver Tuchen, hvordan træpriserne i Tyskland steg kraftigt i løbet af 1500-tallet. I 1622 beklagede en badstuemand i Nürnberg sig over at de dyre tider, "geschwinden theuren zeit", gør det svært at holde badstuen åben hver dag og anmoder derfor om, om han har mulighed for kun at holde åbent to dage i stedet for tre²²¹. I Danmark udgjorde mangel på træ og brændsel også et problem, der på statsplan medførte, at der i løbet af 1500-tallet blev udstedt forbud mod eksport af træ i de fleste af rigets provinser. Nye handelsruter blev etableret for det danske agrariske samfund, hvor især fødevarer blev eksporteret til fordel for træ fra bl.a. Norge. I det sydlige Norge blev skovbrug til et kapitalistisk foretagende, hvor flere bønder skiftedes til denne branche²²². Vanddrevne møller masseproducerede tømmer til det internationale marked nede i Europa, hvor stigende efterspørgsel havde gjort tømmer til en lukrativ handelsvare. I Nordjylland blev overskuddet fra landbruget i stigende grad øremærket til import af træ, hvor skibe især bragte korn tilbage til Norge. Ligeledes blev det også forbudt i de tømmerproducerende provinser i Halland og Blekinge at eksportere træ til udlandet. Det skulle gå til resten af riget, hvor manglen på træ var blevet kronisk og træimporten endnu vigtigere²²³. Noget så essentielt som brændsel har først og fremmest været øremærket kødgryderne og stuerne, der gerne skulle holdes varme gennem hele vinteren. Økonomiske tab, kombineret med en ændret holdning i forhold til

---

²²¹ Tuchen 1999, s. 26.

²²² Hybel 2007, s. 13-23.

²²³ Ibid.

nøgenhed og kropslighed, har formentligt været de to største faktorer, der over tid gjorde det umuligt at drive badstuer.

Afrunding

Som sagt i begyndelsen, så er den hidtidige historieskrivning om badstuerne præget af faglig socialisering. Det har stået på i forskellige lande, der også har været præget af kildernes ofte begrænsede omfang. Det har ført til mange forskellige, ofte tvetydige, tolkninger af badstueres tilbagegang, og ofte med for stort fokus på bestemte emner. Det har fået forskningen til at overdrive, hvor vigtigt det var for samtiden at få badstuerne lukket. Forestillingen, om at den middelalderlige badstue havde tendens til at avle bordeller og generel uhumsk adfærd, er formentlig overdrevet. Samtiden havde nok ikke et særligt behov for at få dem lukket, hvilket betød, at de formentlig har stået stærkere i 1500- og 1600-tallet, end man hidtil har troet. Den fremtidig badstueforskning ville have godt af en grundig undersøgelse af, hvilken terminologi man kunne bruge til at beskrive den tidlige moderne badstue, som fandtes fra omkring år 1500 og frem til 1700-tallet. Først da kan vi få afklaret, om der er tale om middelalderlige badstuer, der har været begrænset i tid og sted, som var det et periodemæssigt fænomen, eller om der faktisk er tale om en mere generel badstuekultur, der kun havde sin pause i 1700-tallet, indtil den vendte tilbage igen ved 1800-tallets begyndelse og stadig eksisterer i dag²²⁴.

---

²²⁴ Trap 1906, s. 27.

Litteraturoversigt

- Aaland, Mikkel. *Sweat: The illustrated history and description of the Finnish Sauna, Russian Bania, Islamic Hammam, Japanese Mushi-buro Mexican Temescal and American Indian & Eskimo Sweat Lodge*. Santa Barbara: Capra Press, 1978.
- Aarhus Universitet. "Kvalitativ og kvantitativ forskning." 26. marts 2022. <https://metodeguiden.au.dk/kvalitativ-og-quantitativ-forskning/>.
- Amdisen, Asser. "Diskursanalyse som historisk metode En nytolkning af Ulfsbækmødet 1629". *Historie/Jyskesamlinger*, nr. 1 (2000): 1-23.
- Andersen, Kasper Holdgaard. "Badstuer i middelalderens byer." *danmarkshistorien.dk*. 23. marts 2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/badstuer-i-middelalderens-byer/>.
- Ashenburg, Katherine. *Clean: An Unsanitised History of Washing*. London: PROFILE BOOKS LTD, 2008.
- Berlingske. "Du går for meget i bad." 28. marts 2022. <https://www.berlingske.dk/det-sunde-liv/du-gaar-for-meget-i-bad>.
- Biow, Douglas. *The Culture of Cleanliness in Renaissance Italy*. London: Cornell University Press, 2006.
- Bjerregaard, Michael Manøe. "Badstuer i middelalderen". *KUML*, nr. 57 (2008): s. 211-243.
- Bommersbach, Bettina and Helmut Hinck. " Cross-Border Representations of Revolt in the Later Middle Ages: France and England During the Hundred Years' War (1337-1453)." i *From Mutual Observation to Propaganda War: Premodern Revolts in Their Transnational Representations*, Malte Griesse (red.), 37-52. Biefeld: transcript Verlag, 2014.
- Bloch, Iwan. *Die Prostitution*. Berlin: Louis Marcus Verlagbuchhandlung, 1912.
- Brix, Lise. "Hvor ofte skal man gå i bad?" *Videnskab.dk*. 28. marts 2022. <https://videnskab.dk/sporg-videnskaben/hvor-ofte-skal-man-ga-i-bad>.
- Bruun, Carl. *Kjøbenhavn bd. 1*. København: P. G. Philipsens Forlag, 1887.
- Busch, Steen (red.). *Kildekritisk Tekstsamling*. Aarhus: Århus Universitetsforlag, 2007.
- Büchner, Robert. *Im Städtischen Bad vor 500 Jarhen: Badhaus, Bader und Badegäste im Alten Tyrol*. Wien: böhlau verlag, 2014.
- Bødker, Frans L. "En Troensedreng Krydser sit spor." *Taastrup Lokalhistoriske Arkiv*. 22. November 2021. <http://taastрупgearkiv.dk/lokalhistoriske-artikler/>.
- Carlsson, Lizzie. "Om bad och badstugor i äldre tid." *RIG - Kulturhistorisk Tidsskrift*, 30, nr. 3 (1947): 113-156.
- Caskey, Jill. "Steam and "Sanitas" i the Domestic Realm: Baths and Bathing in Southern Italy in the Middle Ages" i *Journal of the Society of Architectural Historians* , Vol. 58, No. 2 (Jun., 1999), s. 170-195.
- Clarke, W.K. Lowther. *A Pax Book*. London: S.P.C.K., 1931.

- Colson, Erwan. "L'hygiène du corps chez les citadins du Moyen-Age." *anecdotes-historiques.com*. 26 marts 2022. <https://www.anecdotes-historiques.com/hygiene-corps-moyen-age-habitants-villes/>.
- Curtis, Valerie A. "Dirt, disgust and disease: a natural history of hygiene". *J Epidemiol Community Health*, 61, nr. 8 (2007): 660-664.
- Dahlerup, Troels (red.). *Det kgl. rettertings domme og rigens forfølgninger fra Christian III's tid. I. bd.* København: G. E. C. Gad, 1959.
- Dansk Center for Byhistorie. Den Digitale Byport. 1. December 2021. <http://ddb.byhistorie.dk/koebstaeder/by.aspx?koebstadID=58>.
- Den Danske Ordbog. "Middelalderlig." 28. marts 2022. <https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=middelalderlig>.
- Duerr, Hans Peter. *Nackenhed och Skam: Myten om civilisationsprocessen, Bd 1.* Stockholm: Brutus östlings Bokflag Symposion, 1994.
- Dragoerhistorie.dk. "Badstuevælen." 11. November 2021. <http://www.dragoerhistorie.dk/gader-og-huse/badstuevaelen/>.
- Elias, Norbert. *The Civilizing Process. Sociogenetic and Psychogenetic Investigations.* Revised edition. Oxford: Blackwell, 2000.
- Elliassen, Peder. *Koldinghus.* Kolding: Vejle Amts Historiske Samfund, 1974.
- Farbøl Rosanna. "Herregården Bidstrup i slutningen af 1700-tallet: Hygiejne og helbred." *Danmarkshistorien.dk*. 26. marts 2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/herregaarden-bidstrup-i-slutningen-af-1700-tallet-hygiejne-og-helbred/>.
- Flashar, Hellmut. *Hippokrates: Meister der Heilkunst.* München : C.H.Beck, 2016.
- Felbæk, Ole. *Danmarks Historie.* København: Gyldendal, 2010.
- Færch, Ole. *Hald Slot 1528-1670.* Skive: Specialtrykkeriet Arco, 2018.
- Floud, Roderik (red.). *The Changing Body Health, Nutrition, and Human Development in the Western World since 1700.* Cambridge:Cambridge University Press, 2011.
- Garnier, Joseph. *Les Étuves Dijonnaises.* Dijon: Eugène Jobard, 1867.
- Gensheimer, Maryl B. *Decoration and Display in Rome's Imperial Thermae: Messages of Power and their Popular Reception at the Baths of Caracalla.* Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Gerrard, James. "The End of The Roman Bath." *Current Archeology*. 22. marts 2022. <https://archaeology.co.uk/articles/features/the-end-of-roman-bath.htm>.
- Gerstel, Sharon E. J. *Rural Lives and Landscapes in Late Byzantium.* Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Greene, J. Patrick. *Medieval Monasteries.* London: Continuum, 1992.

- Haase, Kristine. "Skt. Knuds Kloster i Odense – En Bygningsarkæologisk Undersøgelse." Speciale, Syddansk Universitet, 1995.
- Harvey, Karen. *History and Material Culture*. London: Routledge, 2017.
- Haugner, C. C. *Maribo Historie bd. 1: Kloster og Kirke*. Maribo: Forfatterens Forlag, 1937.
- Hendrik W. Dey. *The Aurelian Wall and the Refashioning of Imperial Rome, A.D. 271-855*. New York: Cambridge University Press, 2011.
- Henning, Joachim (red.). *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*. Berlin: Walter de Gruyter, 2007.
- History.com. "Charlamagne," HISTORY. 22. marts 2022. <https://www.history.com/topics/middle-ages/charlemagne>.
- Hoff, Annette. *Karen Rosenkrantz de Lichtenbergs dagbøger og regnskaber*. Horsens: Horsens Museum, 2009.
- Hybel, Nils & Bjørn Poulsen. *The Danish Resources c. 1000-1550 growth and recession*. Leiden: Brill, 2007.
- Hybel, Nils. "Middelalderen." Den Store Danske. 28. marts 2022. <https://denstoredanske.lex.dk/middelalderen>.
- Iggers, Georg G. *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Middletown: Wesleyan University Press, 2005.
- Ingram, Martin. *Carnal Knowledge: Regulating Sex in England, 1470–1600*. Cambridge University, 2017.
- Janković, Marko A. "THE SOCIAL ROLE OF ROMAN BATHS IN THE PROVINCE OF MOESIA SUPERIOR." i *The Archaeology of Water Supply*, Marta Źuchowska (red.), 27-39. Oxford: Archeopress, 2012.
- Jansson, Karin Hassan. *Kvinnofrid: Synen på Våldtäkt och Konstruktionen av Kön i Sverige 1600-1800*. Uppsala: Uppsala Universitet, 2002.
- Jensen, Bernard Eric. *Historie – Livsverden og Fag*. København: Nordisk Forlag A/S, 2006.
- Kadaras, Georgios. *Byzantium and the Avars, 6th-9th Century AD: Political, Diplomatic and Cultural Relations*. Leiden: Brill, 2010.
- Karras, Ruth Mazo. *Common Women : Prostitution and Sexuality in Medieval England*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Kim, Hyun Jin. *The Huns, Rome and the birth of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
- Khan, Saifullah, Nese Yilmaz, Mohammad Valipour, og Andreas N. Angelakis. *Hydro-Technologies of Mehrgarh, Baluchistan and Indus Valley Civilizations, Punjab, Pakistan (ca. 7000–1500 BC)*. *Water*, 13, 2021.
- Kristensen, Hans Krongaard. *Klostre i det middelalderlige Danmark*. Århus: Jysk Arkæologisk Selskab, 2013.

- Křížek, Vladimír. *Kulturgeschichte des Heilbades*. Leipzig: W. Kohlhammer GmbH, 1990.
- Labarge, Margaret Wade. *Women in Medieval Life*. Chichester: R. J. Axford Ltd, 1986.
- Laughran, Michelle A. "The Bankside Stews: Prostitution in London 1161-1546." Bachelor, College of William and Mary, 1989.
- Maréchal, Sadi. "Lauacrum: just another word for baths? How the terminology of baths may have reflected changes in bathing habits." *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 93, fasc. 1 (2015): s. 139-177.
- Martin, Alfred N. *Deutsches Badewesen in vergangenen Tagen: nebst einem Beitrage zur Geschichte der Deutschen Wasserheilkunde*. Jena: Eugen Diederichs, 1906.
- Matthiessen, Hugo. "Borgemester Mogens Tuessøns Badstue i Næstved." *Aar bog for Historisk Samfund for Præstø amt*, nr. 4, (1915): s. 69-88.
- McDonald, Elliot. "Roman Baths: An Integral Part of Life in the Ancient Empire." *The Collector*. 23 marts 2022. <https://www.thecollector.com/roman-baths-an-integral-part-of-life-in-the-ancient-empire/>.
- McManus, Barbara F. "Roman Baths and Bathing." *vroma.org*. 22. marts 2022. <http://vroma.org/vromans/bmcmamus/baths.html>.
- Museum Skanderborg. "En rejse gennem klostermedicinens historie." 16. November 2021. <https://www.museumskanderborg.dk/medicinhistorie>.
- Oaten, M. "Disgust as a disease-avoidance mechanism". *Psychological Bulletin*, 135, nr. 2 (2009): 303–321.
- Olden-Jørgensen, Sebastian. *Til Kilderne!: Introduktion til historisk kildekritik*. Gylling: Narayana Press, 2001.
- Olsen, Rikke Agnete. *Danske Middelalderborge*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag, 2011.
- Otis, Leah Lydia. *Prostitution in Medieval Society: The History of an Urban Institution in Languedoc*. Chicago: The University of Chicago Press, 1985.
- Paul, Henning (red.). *Personalthistorisk tidsskrift 3. bd. 2. hft*. København: J.H. Schultz, 1924.
- Peardon, Keri. "Bathing in The Middle Ages." *keripeardon.wordpress.com*. 23. marts 2022. <https://keripeardon.wordpress.com/2012/06/14/bathing-in-the-middle-ages/>.
- Post, J. B. "A fifteenth - century customary of the Southwark stews". *Journal of the Society of Archivists* Årg. 5, nr. 7 (1977): 418-28.
- Poulsen, Bjørn. "Gadenavne i middelalderens byer." *Danmarkshistorien.dk*. 1. April 2022. <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/gadenavne-i-middelalderens-byer/>.
- Rohman, Dirk. *Christianity, Book-Burning and Censorship in Late Antiquity*. Berlin: Walter de Gruyter, 2016.
- Roland, Thomas & Lene Høst-Madsen 2005. "Borgmesterens badstue". *Skalk*, nr. 5 (2000): s. 13 -17.

- Sanders, Hanne (red.) *Roskilde Freden 1658 – i perspektiv*. Roskilde: Roskilde Museums Forlag, 2009.
- Schneider, Hermann. *Die Sprache des Nicolas von Verona*. Greifswald: Hans Adler, 1911.
- Schreiner, Klaus. Blauberen. Die Entwicklung einer Siedlung in Südwestdeutschland. Sigmaringen, 1986.
- Shilling, Brooke (red.). *Fountains and water culture in Byzantium*. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- Slade, Paul. "Chapter 7: The Black Death." PlanetSlade.com. 22. marts 2022.
<http://www.planetslade.com/cross-bones-07.html>.
- Smith, Virginia. *Clean: And History of Personal hygiene and purity*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Squatriti, Paolo. *Water and Society in Early Medieval Italy, AD 400–1000*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Sørensen, John Kousgård. "Henrik Harpestreng." Dansk Biografisk Leksikon. lex.dk. 6. marts 2022.
https://biografiskleksikon.lex.dk/Henrik_Harpestreng.
- Tandrup, Leo. "Troels Troels-Lund." Dansk Biografisk Leksikon. 28. marts 2022.
https://biografiskleksikon.lex.dk/Troels_Troels-Lund#-Bibliografi.
- Taylor, Larissa Juliet. "God of Judgment, God of Love: Catholic Preaching in France, 1460-1560." *Historical Reflections / Réflexions Historiques*, 26, No. 2. (2000): s. 247-268.
- Trap, J. P. *Kongeriget Danmark 3. udg. 1. bd*. København: G. E. C. Gad, 1906.
- Troels-Lund, Troels Frederik. *Dagligt Liv i Norden i Det Sekstende Aarhundrede. bd. 2*. København: Gyldendalske Boghandel, 1914.
- Tuchen, Birgit. *Öffentliche Badhäuser in Deutschland und der Schweiz im Mittelalter un der Frühen Neuzeit*. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2003.
- Vigarelo, Georges. *Concepts of cleanliness: changing attitudes in France since the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
- Vosti, Dylan. "Concerning Peasants: The Underlying Cause for the Peasants' Revolt of 1381." Kandidat-peciale, Western Oregon University, 2017.
- Walter von Brunn. *Von den Gilden Der Barbieri und Chirurcgen in Den Hansenstädten*. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius, 1921.
- Ward, Kate, James Crow & Martis Crapper. "Water-supply infrasturkture of Byzantine Constantinople." *Journal of Roman Archaeology* 30, (2017): s. 175-195.
- Woodbury, Sarah. "Did Medieval People Bathe." Sarahwoodbury.com. 23. marts 2022.
<https://www.sarahwoodbury.com/did-medieval-people-bathe/>.
- Yegül, Fikret K. "The Thermo-Mineral Complex at Baiae and De Balneis Puteolanis." *The Art Bulletin* 78, No. 1 (Marts 1996): s. 137-161.

Zytka, Michal. *A Cultural History of Bathing in Late Antiquity and Early Byzantium*. London: Routledge, 2014.

Kildeoversigt

Balle, Søren (red.). *Chrisitan III's Rentemesterregnskaber bd. 1-5*. København: Selvskabet for udgivelser af danske kilder, 1999-2003.

Blegny, Nicolas de. *Le Livre Commode des Adresses De Paris pour 1692*. Transkription af Édouard Fournier. Paris: Paul Daffis, 1878.

Christensen, William (red.). *Dronning Christines Hofholdningsregnskaber*. København: Gyldendalske Boghandel, 1904.

Danmarkshistorien.dk. "Karen Rosenkrantz' dagbog april, juni og september 1774." 12. december 2021. <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/karen-rosenkrantz-dagbog-april-juni-og-september-1774/>.

Danmarkshistorien.dk. "Uddrag af Peder Palladius' 'En Visitatsbog': 'Om troldkvinder en formaning og undervisning', ca. 1543." 26. marts 2022. <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/uddrag-af-peder-palladius-en-visitatsbog-om-troldkvinder-en-formaning-og-undervisning/#nudansk>

Diplomatarium Danicum. "Kilder til Danmarks historie 789-1450 - på originalsprog og oversat til dansk".

Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. <https://diplomatarium.dk/>.

Einhard. *The Life of Charlemagne*. Oversat af Samuel Epes Turner. New York: Harper & Brothers, 1880.

Erslev, Kristian (red.). *Repertorium diplomaticum Regni danici mediaevalis: Fortegnelse over Danmarks breve fra middelalderen, med udtog af de hidtil utrykte*. København: G. E. C. Gad, 1894-1939.

Erslev, Kristian. *Testamenter fra Danmarks Middelalder Indtil 1450*. København: Den Gyldendalske Boghandel, 1901.

Floyer, John. *Psychrolousia, or, The History of Cold Bathing: Both Ancient and Modern*. London: S. Smith and B. Walford, 1702.

Hahn, J. S. *On the Healing Virtues of Cold Water, Inwardly and Outwardly applied, as proved by Experience*. London, 1738.

Jacobsen, Lis (red.). *Peder Palladius' Danske Skrifter bd. 1-5*. København: H.H. Thiele, 1911-26.

Joubert, Laurent. *Popular Errors*. Oversat af Gregory de Rocher. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1989.

Kristensen, Marius (red.). *Skrifter af Paulus Helie, bd. 1-7*. København: Gyldendals Boghandel, 1932-48.

- Kroman, Erik. *Malmø Rådstueprotokol (Stadsbok) 1504-1548*. København: G. E. C. Gad, 1965.
- Marquard, Emil (red.). *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III's og Christian IV's tid*. København: G. E. C. Gad, 1918.
- Nielsen, O (red.). *Københavns Diplomatarium, 2. bd*. København: G. E. C. Gad, 1874.
- Nyrop, C. *Danmarks Gilde- og Lavskraaer fra Middelalderen bd. 1-2*. København: G. E. C. Gad, 1895-99.
- Procopius. *History of The Wars: Book III*. Oversat af Henry Bronson Dewing. London, W. Heinemann, 1914.
- Paulsen, Henning (red.). *Sophie Brahes Regnskabsbog: 1627-40*. Viborg: Jysk Selvskab for Historie, Sprog og Litteratur, 1955.
- Procopius. "Vandal Wars, Book II". Oversat af Thayer, Bill. [penelope.uchicago.edu](https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Procopius/Wars/3C*.html). 22. marts 2022. https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Procopius/Wars/3C*.html.
- Rabelais, Francois. "Gargantua and his son Pantagruel." Oversat af Gustave Doré. Oversat af Thomas Urquhart af Cromarty & Peter Antony Motteux. Derby: Moray Press, 1894.
- Rigsarkivet Danske Kancelli D102d. Efterretninger om købstæderne og amterne, indsendte i henhold til oversekretærens skrivelse af 1743. Viborg Stiftamt, Hans Rosborgs indberetning, 10. oktober 1743, 13de Post <https://danmarkshistorien.dk/vis/materiale/indberetning-fra-godsejer-hans-rosborg-til-danske-kancelli-1743-uddrag/>.
- Riolan, Jean. *Curieuses recherches sur les escholes en médecine de Paris et de Montpellier, nécessaires d'estres sceuës pour la consevation de la vie, par un ancien docteur en médecine de la faculté de Paris*. Paris: 1651.
- Sejdelin, H. C. P. *Flensborgense Diplomatarium bd. 2*. København: Gyldendals Boghandel, 1873.
- Terpæger, Peder. *Ripae Cimbricae, seu Urbis Ripensis in Cimbria sitae descriptio,....* Flensborg: Impensis D. Korte, 1736.
- Thayer, Bill. "Valeri Maximi: Factorum et Dictorum Memorabilium, Liber IX." i https://penelope.uchicago.edu/Thayer/I/roman/texts/Valerius_Maximus/9*.html.
- Troels, Dahlerup. *Det Kgl. Rettertings domme og Rigens forfølgninger fra Christian III's tid*. København : G.E.C. Gad, 1959.
- Vesløs Arkiv, reg. 24.3.2009 på Vangsaa Arkiv. <https://thistedbilleder.dk/index.php?pr=101&n=1387&img=25479&p=54>.